

I.

A faépítészet emlékei — egyházi és világi vonatkozásúak egyaránt — körülbelül a XIX. század elejéig teljességgel kívül estek a tudományos vagy akár a művészi érdeklődés látókörén. A művészi szemlélet, mely a romanticizmus felléptéig általában a klasszikus antik ideálok után igazodott, még a gótika évszázadokon át kifejlődött, nagyszerű, monumentális művészetét is barbárnak, az érdeklődésre méltatlannak tartotta és megtagadta annak művészi létjogosultságát. Mennyivel inkább tette ezt az igénytelen, zordon külsejű, mondhatnánk művészietlen, együgyű faalkotmányokkal, melyek a kultúrától elmaradt országok szegényes, elhagyatott és eldugott fészkeiben voltak még találhatóak itt-ott, Európa északi és főleg keleti felében. Egészen nyugodtan állíthatjuk, hogy igen sokáig számba se igen vették őket, még kevésbé, hogy művészi szempontból méltatták volna figyelemre.¹ Csak a romanticizmus korszaka, mely szakítva az eddig egyedül irányadó, déli művészi szépségideállal, a világ minden tájáról és a történelem minden korából akarta összehordani a szépet és az érdekeset, amely kifejezetten a rendkívülit, a szokatlant, sőt az exotikusát kereste, fordult végül megértéssel a faépítészet, főleg a többnyire romantikus és fantasztikus külsejű fatemplomok felé és ismerte fel azok esztétikai és történeti értékeit. Elsőnek a középkori norvég fatemplomok váltak méltán híressé a tudomány és a nagyközönség körében, majd rendre felébredt az érdeklődés a többi országokban is, amelyeknek területén ilyen vagy hasonló emlékek még léteztek. Ennek az általános európai folyamat-

¹ Téglási Ercsei József 1842-ben így méltatja Magyar-Valkó gyönyörű fatornyos templomát: „...5 ágú tornya és tornyos két czinteremkapui a török császár hét tornyú várát hozzák az utazó elméjébe. Az ilyen tarka ízlésű építési modor egyházainknak legkissebb díszet sem ad, és minden lelkisérelem nélkül számkivetjük éppen Chinába, hol az épületeknek oly sok ágú szarvai vannak, mint a szarvasoknak.“ (Hon és Külföld. II. Kolozsvár. 1842. 88. l.) — Később is valósággal gúnyos szállóigévé vált a „fatornyos haza“ lekicsinylő elnevezés.

nak egyik láncszemeként a volt osztrák-magyar monarchia és vele együtt Magyarország területén a bécsi központi műemlékbizottság (K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale) körében indult meg a kutatás. A monarchia szinte egész Európában a leggazdagabb volt faépítészeti emlékekben, ezeknek is nagyrésze a régi Magyarországon, főleg a perifériákon, a Kárpátok vidékén volt, ahol a faépítkezés napjainkig általános.

A romanticizmus népiesség iránti hajlama vezette aztán a tudományt a népi élet és szokások tanulmányozására is és ennek során a népies világi faépítéset, vagyis a különböző ház-, csűr-, stb. épülettípusok és építésmódok vizsgálatához, ami már a néprajzi tudomány nagyarányú kifejlődésével esik össze.

A faépítéset egyházi emlékeivel való behatóbb foglalkozást a régi monarchiában Wolfskron² kezdte meg a bécsi Mittheilungen der Central-Commission 1858-i évfolyamában közzétett tanulmányával. Néhány morvaországi, sziléziai és galíciai fatemplomot ismertetett az általános európai, főként nyugati előzményekbe beillesztve, egyben felhívta dolgozótársainak figyelmét a fatemplomok művészi jelentőségére és őket az emlékek további felkutatására buzdította.

Néhány évvel később, 1866-ban írtak ugyancsak a Mittheilungenben Haas püspök és Schulcz Ferenc a szatmári egyházmegye fatemplomairól. Haas azonnal felismerte, hogy ezek az emlékek az eddig ismert, norvégiai és galíciai fatemplomoktól teljesen eltérőek, nagyjából gótikus jellegűek és nem titkolható germán öntudattal az egész magyarországi faépítészetnek német eredetet tulajdonított, tekintet nélkül arra, hogy a német faemlékek egészen más stílusúak. Csak az északkeleti felvidék orosz-bizánci eredetű, rutén fatemplomait választotta külön ettől a német-gótikus csoporttól. Felfogása igen meggyőzőnek látszott a későbbi kutatók számára is, Myskovszky Viktor például szintén ebben a szellemben osztályozta a magyarországi fatemplomok típusait. Ugyancsak Haas közölte tanulmányában a veresmarti román fatemplom rajzát Lipperttől, amely aztán a német kézikönyvek (Wesser, Springer) nyomán szélesebb rétegek előtt a legújabb időkig egyetlen képviselője maradt az egész közép-európai monumentális faépítészetnek. Ezenkívül szerepelt a nyirbátori és szatmárcsekei magyar fatornyok rajza. Schulcz a fatemplomok közül főleg a szinyérváraljaival foglalkozott részletesebben, rajzait még a XX. századi modern publikációk is felhasználták.

Magyarországon, a magyar tudományos irodalom körében is megtörtént a kezdeményezés a faépítéset művészi szempontokból

² Wolfskron, A. L.: Über einige Holzkirchen in Mähren, Schlesien und Galizien. — Mittheilungen der k. k. Central-Commission. Bd. III. 1858. No. 4. S. 85—92.

való felkutatása érdekében. Még Haas és Schulcz hasonlótárgyú cikkeiket megelőzően Henszlmann Imre, aki Rómerral együtt Schulcz munkáját irányította, az Archaeologiai Közlemények 1864-i évfolyamában a szatmári egyházmegye középkori templomainak leírásakor külön foglalkozott a fatemplomokkal, a kőtemplomok részletes tárgyalásánál pedig több magyar fatornyról is megemlékezett. Később Rómer Flóris, akinek elfogulatlanul friss és mozgékony szellemét a tudomány és a művészet egyetlen jelensége sem hagyta érzéketlenül, az Archaeologiai Értesítő 1870-i évfolyamában tett közzé a Wolfskronéhoz hasonló felhívást.³ Egyúttal közölte Lehoczky Tivadar cikkét a beregmezei rutén fatemplomokról. Majd 1871-ben saját maga írt erről a kérdéstről és kiadta a csébi (Zala vm.) fatemplom rajzait. Lehoczky különben egyéb műveiben is mindig nagy érdeklődéssel emlékezett meg a faemlékekről, sőt gyűjtötte azokat.

Ettől a művészettörténeti szemlélettől függetlenül a fellendülő magyar történeti irodalom topografiai és statisztikai szempontból vette figyelembe az egyházi faemlékeket. Szórványosan voltak már előbb is egyes utalások, majd részletesen foglalkozott velük legelsőnek Benkő Károly Marosszék ismertetésében, utána Orbán Balázs és később a kisebb-nagyobb városi és megyei monografiák egész sora a legújabb időkig. Az egyházi monografiák viszont a történeti teljesség kedvéért emlékeznek meg a fatemplomokról és fatornyokról. Adatközlésük, bármennyire nem művészettörténeti vagy akár néprajzi szempontból készült, a kutatás számára felbecsülhetetlen, mert — az emléktanyag napról-napra pusztulóban lévén — faépítészetünk multjáról csak segítségükkel nyerhetünk megközelítő képet. Különösen nagyjelentőségűek az olyan egyháztörténeti munkák, amelyek a XVII—XVIII. századi egyházi látogatási jegyzőkönyvek, régi számadások stb. anyagát is feldolgozzák. A faépítészetre vonatkozó, további adatgyűjtés számára csak ezek a hely- és egyháztörténeti kutatások folytatása és fejlődése ad lehetőségeket, de egyúttal kiszámíthatatlan méretű lehetőségeket.

A század utolsó évtizedeiben Myskovszky Viktor karolta fel lelkesedéssel és tárgyszeretettel a faemlékek ügyét. A felsőmagyarországi rutén és tót fatemplomokat ő ismertette első ízben, ezeket ő vitte be a tudományos köztudatba. Rajta kívül Myskovszky Ernő és Divald Kornél foglalkoztak sűrűn a felvidéki emlékekkel, Divald főleg a sárosmezei Makovica területéről valókkal.

Mindeddig a művészettörténeti irodalomban a tiszántúli és főképen a felsőmagyarországi faépítészetről hallottunk, a századforduló körül

³ Archaeologiai Értesítő. R. F. IV. 1870. 241. 1.

azonban az érdeklődés átterelődik Erdélyre, az igazi faországra. Elsőnek Fetzter János írt le néhány szilágysági román fatemplomot az Archaeológiai Értesítő 1896-i évfolyamában. Később az a rendkívül fejlett és kimagaslóan művészi faépítészet, amely Erdélyben kialakult, a kutatók egész sorát vonzotta. Myskovszky Ernő, Téglás István, Kós Károly, utóbb Szinte Gábor és Szinte László gyűjtötték és közzölték a különböző emlékeket. Figyelmüket főként a román fatemplomok ragadták meg és azokat ismertették.

Ebből a felsorolásból azonnal kitűnik, hogy a háborúelőtti magyar tudományos kutatás részletesen és nagy lelkesedéssel foglalkozott a magyar fennhatóság alatt élő nemzetiségek faépítészetével, kiindulásában éppen úgy, mint később, egészen a világháborúig. Nem fogadhatjuk el tehát a környező államok kutatóinak, főleg Coriolan Petranunak azt a többször hangoztatott és sajnos, magyar tudományos körökben is hitelre talált célzatos vádját,⁴ mintha a háborúelőtti magyar tudomány nemtörődömsége és sovínisza hajlandósága útját állta vagy éppen teljesen elhanyagolta volna a nemzetiségek érdekes és szép faemlékeinek ismertetését és megvédését. Sőt éppen ellenkezőleg: amennyiben a magyar kutatás faépítészetrel egyáltalán foglalkozott, úgy elsősorban a nemzetiségek emlékei iránt érdeklődött és azokra hívta fel a figyelmet. Tette ezt természetesen a saját korának tudományos szemlélete alapján, annak módszereivel és eszközeivel. Ebben a munkában a legmagasabb magyar tudományos fórum, az Akadémia is részt vett. A nemzeti-ségi faemlékekkel foglalkozó tanulmányok a legelőkelőbb szakfolyóiratokban jelentek meg, mint az Archaeológiai Értesítő, Művészet, Magyar Iparművészet, Néprajzi Értesítő stb. Valahány cikk és értekezés pedig megjelent, egyik sem mulasztotta el a hivatalos körök és a nagyközönség gondjaiba ajánlani az elkerülhetetlen pusztulásnak kitett faemlékeket, — faji különbség nélkül valamennyit. Ha ezt a feladatot nem is sikerült eredményesen megoldani, azért megint az általános közfelfogás felelős, nem pedig a magyar tudomány, amelynek jóakarátán és elfogulatlanságán nem mulott a dolog, mert sem a háború előtt, sem — sajnos — napjainkban nem érett még meg erre a helyzet. A Műemlékek Országos Bizottságát éppen úgy nem lehet okolni⁵ a veresmarti román fatemplom pusztulásáért, mint ahogy mi magyarok sem tehetjük felelőssé józan ésszel az erdélyi román Műemlékbizottságot a magyarbikali fatorony megsemmisülé-

⁴ Petranu, C: Monumentele istorice ale județului Bihor. I. Bisericile de lemn. Sibiu, 1931. p. 55. (az angol kivonatban) hivatkozva és felhasználva az Arch. Ért. 1927. évf. (U. F. XLI.) 148. lapján közölt megjegyzést.

⁵ Petranu : Bihor p. 56.

séért. Pedig a bikali fatorony volt olyan fontos emléke a magyar faépítészetnek, mint a románoknak Veresmart. Petranu maga is megjegyzi, a román fatemplomok megőrzéséről szólva, hogy az állam ereje nem elegendő minden egyes, főleg ilyen természetű, nagyobb gondozást igénylő emlék fenntartására. Ezt csak társadalmi úton lehetne elérni, mindegyik helyen külön-külön, de ehhez hiányzik a közönség egyöntetű állásfoglalása, amit hivatalos nyomással nem lehet létrehozni.

Hozzátesszük, hogy az összes említett fenti tanulmányok kivétel nélkül a legnagyobb elismerés és lelkesedés hangján szólnak a nemzetiségi faemlékekről. Természetesen ebben a korban még nem várhatunk a kutatástól kimerítő, részletes, monografikus feldolgozásokat, de hogy azonban az ő tapogatózó, lelkesen érdeklődő és felfedező munkásságuk, főleg a múlt század 60-as, 80-as éveinek nemzedékéé, mégsem volt egészen haszon nélküli az utódállamok újonnan fellendülő nemzeti tudományosságára, azt legjobban bizonyítja a szinyérváraljai román fatemplom, amelyet Petranu,⁶ Klemetti és Strzygowski ugyanazon rajzok alapján ismertettek és közölték több ízben is, amelyeket Schulcz Ferenc a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából⁷ készített (első ízben közzétéve a Mittheilungen 1866-i évfolyamában.).

Történt mindez a Mittheilungen 1858-i felszólítása után alig néhány évvel, vagyis a magyar tudományos kutatás élén Henszlmannal, Rómerral és az Akadémiával, mint pártfogó fórummal, azonnal átértékelte a kérdés fontosságát és későbbben is nemhogy megakadályozta, sőt támogatta az ilyenirányú törekvéseket. Nem jobban, de nem is kevésbé, mint minden más egyéb tudományos munkálkodást.

Sokkal több joggal panaszkodhatnánk magyar szempontból, hogy a kutatás éppen a magyar emlékeket hanyagolta el a nemzetiségiek javára. Ilyen tárgyú irodalmi megemlékezésekben, a Gerecze féle műemlékjegyzékben,⁸ fénykép- és rajzgyűjteményekben határozottan a nemzetiségi anyagon van a túlsúly, szinte kizárólagosan. A hivatalos magyar gyűjtemények magyar vonatkozású faemlékanya-

⁶ Petranu maga is egyik régebbi munkájában részletesen ismerteti a magyar kutatók eredményeit. (Die Kunstdenkmäler der Siebenbürger Rumänen im Lichte der bisherigen Forschung. Cluj, 1927.)

⁷ A sokszorosított rajzokon levő felirat : „Im Auftrage der ungarischen Akademie der Wissenschaften in Gemeinschaft mit den Archaeologen Dr. Fl. Romer u. Dr. E. Henszlmann aufgenommen; gezeichnet von Schulcz Ferencz.” (A Műemlékek Orsz. Bizottsága rajzgyűjteményében.)

⁸ Gerecze P.: A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Budapest, 1906. — Magyarország Műemlékei II.

ga megdöbbenően kevés, de ugyanott mindig bőséges anyag található a nemzetiségekre vonatkozólag. Ennek főképen a tájékozatlanság volt az oka, mert saját emlékeinkről magunk is jóformán alig tudunk valamit, aminek következményeként sikerült elérni, hogy a magyarországi faépítészet külföld és önmagunk számára a folyóiratokból, meg esetleg a vasutvonalakról jólismert román és rutén fatemplomok fogalmával azonosult. Nem csodálkozhatunk tehát, ha az utódállamok művészettörténetírása, amely jól felfogott nemzeti érdekből hangsúlyozza a faépítészet kutatásának fontosságát, a műalkotások és a kutatás érdemét teljes egészében saját részére óhajtja kisajátítani, sőt a külföldet is ilyen szellemben tájékoztatja.

Ennek az iránynak a felfogását legjellemzőbben Petranu foglalta össze: „...the Hungarians have none“.⁹

Erre a kijelentésre csak a saját emlékeink megismerésével és megismertetésével felelhetünk.

A magyar emlékek közül a tudományos irodalomban elsőnek — mint már említettük — a nyírbátori és csekei fatornyok, meg a csébi fatemplom rajza jelent meg a kutatás megindulásakor. Körülbelül ugyanebben a korszakban a Kubinyi-Vahot és Nagy Miklós-féle honismertető illusztrált folyóiratokban közölték néhány magyar fatorny vagy fatemplom rajzát (Cseke, Jánd, Nagyvarsány, Csaroda, Felsőbánya, Hajdúhadház stb.). Az utóbbi közlések természetesen szintén nem művészettörténeti szempontból történtek, csak mint érdekes és különös régiségek szerepeltek a változatos, tarka anyagban, de ezek az egyszerű rajzok ma már olykor csak egyedül adnak fogalmat az azóta többnyire elpusztult emlékekről, épen úgy, mint a hely- és egyháztörténeti monográfiák gazdag adatanyaga.

Mindez kezdetnek elég biztató volt, de csakhamar feledésbe merültek a kezdeményezések. Az érdeklődés homlokterébe a felvidéki rutén és tót faépítészet nyomult és a századfordulónak is el kellett mulnia, míg a magyar irodalom újra magyar faemlékekkel foglalkozott. Malonyay Dezső hatalmas néprajzi sorozata, amely valósággal felfedezte a nagyközönség számára az erdélyi magyarság, főleg a Kalotaszeg és a Székelyföld népművészetét, ismertetett néhány magyar emléket a faépítészet köréből és terelte a figyelmet újból most már az egész népies faépítészet felé. Malonyay a Kalotaszeget illetően Jankó János szerényebb méretű, de alapvető munkájára támaszkodott, amely röviden utalt a faemlékekre is.

Elsősorban esztétikai érdeklődés vezette a 900-as és 910-es

⁹ Petranu: Bihor. p. 60.

évek építész-grafikus nemzedékét, élükön Kós Károllyal¹⁰ és Thoroczkai Wigand Edével,¹¹ akik tudatosan, művészi hitvallásként fordultak a népi építészet és annak is legsajátosabb ága, a faépítészet felé, hogy ennek alapján fejlesszék ki a régóta keresett monumentális magyar építészetet. Ez az elgondolás koroknak és részben még korunknak is Európaszerte általános művészi irányzata volt, főleg az építészet és a zene területén. Tanulmányozták az egyházi és világi faemlékeket egyaránt és itt, ezek körében, ezeknek esztétikai és konstruktív tényezőit ellesve, akartak az építészetben egy modern, tehát anyagszerű és nemzeti, magyaros formanyelvet megteremteni, mely a kor művészi és a nemzet egyéni felfogását egyaránt kielégítené és kifejezné. Törekvéseiket részben gyakorlati kivitelben is megvalósították. Építkezéseik — mint többé-kevésbé minden olyan hasonló művészi kísérlet, amelyik különböző kultúrkörök más és más körülmények, eltérő létfeltételek között kialakult művészetének összeolvasztásával kíván újat alkotni — számos vonzó és harmonikus alkotás melleit több stílustalanságot is eredményezett. Példa erre a budapesti állatkert egyes épületei, ahol előfordul a négyfiatornyos tetősisak, — amely kimondottan sacrális jellegű forma, a nép kizárólag egyházi vonatkozásban használja és szimbólikus vallási értelmet tulajdonít neki — mint a madárház építészeti kiképzése. Ilyen és ehhez hasonló bántó megnevezést gyakran tanúsít a céhbeli művészet, éppen midőn a hivatásos hozzáértés biztos tudatában népiesebb és magyarabb akar lenni a nép művészeténél. A nép az egyes formák és motívumok alkalmazásában mindig logikus, tiszta művészi ösztönei megóvják az ilyenféle stílusbeli kisiklásoktól. Mindenesetre ennek a népies felé hajló építészgárdának a munkássága és hatása valóban kifejlesztett az építészetben egy magyaros irányt, amely különösen a villaépítészet terén sok szerencsés alkotást hozott létre és megalkotott egy olykor rendkívül hangulatos és megkapó emlékcsoportot.

Sokkal egyöntetűbben művészi emlékei a Kós—Wigand féle építész-grafikus csoport érdeklődésének az eredeti népi faemlékekről készült rajzok, melyeknek finom, lélekkel teljes vonalaiban a százdaforduló kereső szépségzomja és a háború előtti magyarság

¹⁰ Kosch K.: Erdély népének építőművészetéről. — A Ház. II. 1909. 125—144. 277—282. 1.; Kós K.: Atila királyról ének. — Magyar Iparművészet. XII. 1909. 297—320. 1.; u. a.: Nemzeti művészet. — Magyar Iparművészet. XIII. 1910. 141—157. 1.; u. a.: Régi Kalotaszeg. — Magyar Iparművészet. XIV. 1911. 157—216. 1. — stb.

¹¹ Thoroczkai Wigand E.: Az én falum. — Művészet. IV. 1907. 329—336. 1.; u. a.: Erdély beszédes hagyományai. Budapest, s. a.; u. a.: Cserényös házak. Budapest, s. a.; u. a.: Hímes udvar. Budapest, 1916. — stb.

aggódó, remegő nyugtalansága keresett kifejezést a felfedezett ősi formák által. Különösen a magyar fatornyok voltak népszerű és gyakori tárgyai a művészeti folyóiratok mesehangulatú illusztrációinak, közöttük természetesen azok, amelyek a fő közlekedési vonalak — akár vasút, akár országút — mentén helyezkedtek el, így főleg Kőrösfő, Bánffyhunyadi és a klasszikus Magyar-Valkó fatornyos templomai. Ettől fogva ezek a magyar emlékek is — annyira amennyire — belevésődtek a köztudatba a román és rutén fatemplomok mellett.

A művészi körök esztétikai és gyakorlati irányú népies építészeti gyűjtése, érdeklődése mellett most már az időközben nagyarányú fejlődésnek indult néprajzi tudomány is megkezdte az idevonatkozó anyag rendszeres gyűjtését és feldolgozását. A Jankó- és a Malonyay-féle összefoglaló alapvetések után egyre-másra láttak napvilágot a népi építkezés egyes típusaival foglalkozó, kimerítő tanulmányok. Köztük Gönczi Ferenc cikke a Néprajzi Értesítő 1904-iki évfolyamában a göcseji haranglábakat ismertette. Az egyházi vonatkozású faemlékek gyűjtésében a legtöbb anyagot Szinte Gábor szedte össze, akit hivatalos támogatás segített munkájában. Sajnos, — éppen a magyar tudomány fennebb vázolt, mindenki mással, kivéve saját magunkkal szemben túlságosan jóhiszemű és előzékeny felfogása következtében — ő is túlnyomólag nemzetiségi anyaggal foglalkozott. A Néprajzi Értesítő 1913-i évfolyamában közölt beszámolójának anyagában csak alig néhány kalotaszegi magyar fatorny (Farnos, Ketesd, Magyar-Bikal, Nagy-Petri) részletes leírását találjuk a gazdag román anyag mellett.

Igy állott a magyar és általában a magyarországi faépítészeti kutatásának ügye a háború előtt. Nyilván látszik ebből a felsorolásból a nemzetiségek kétségtelen előnye. Talán nem is alkotott többet a magyarság ezen a téren, talán valóban nincs is több része a magyar népnek a magyarországi faépítészeten? Ha így volna, akkor utóbb Petranu és vele az utódállamok felfogásának kellene igazat adnunk.

Új és hatalmas lendületet nyert a faépítészeti kutatása — főleg az utódállamok körében — a háború után. Ennek a jelenségnek az oka mindenesetre Strzygowski¹² állásfoglalásában keresendő, aki nagyhatású és széles koncepciójú műveinek egész sorozatában foglalkozott az európai faépítészettel, hangsúlyozta a kutatás fontosságát és az egyetemes európai művészet kialakulásában egészen rendkívüli és alapvető jelentőségű helyet jelölt ki számára. Fejtege-

¹² Strzygowski, J.: Early church art of northern Europe. London, 1928.; u. a.: Die altslavische Kunst. (Ein Versuch ihres Nachweises.) Augsburg, 1929. — stb.

téseit lehet elfogadni vagy megtagadni, magasztalni vagy teljesen elvetni, — amint tették is, — de az kétségtelen, hogy Strzygowski saját egyéni elgondolásaiból kiindulva, szinte a bűvészmutatványok határáig merész és néha ugyanannyira önkényes és megokolatlan, de mindig szellemes feltevések szövevényével egy mindvégig következetes és egységes világgépet alakított ki magának két világrész művészetéről. Ennek a világgépnek egyik tengelyévé az északi eredetű faépítészetet tette és ezzel a faépítészetet az eddigi esztétikai és néprajzi érdeklődés színteréről visszalendítette a művészettörténeti kutatás síkjába, sőt annak középpontjába kívánta helyezni. Elgondolható, hogy az ilyen szellemű irányzat mily lelkes fogadtatásra és követőkre talált — már csak nemzetpolitikai szempontból is — az utódállamok, főleg Románia tudományos világában. Hiszen a középeurópai faépítészet emlékállaga legnagyobb részében a jelenleg Csehszlovákia és Románia által birtokolt területen van, azonkívül nemzeti művészetüknek, főként Romániának nagy és esetleg talán legismertebb és legjellemzőbb százalékát éppen a fatemplomok teszik. Megindult tehát a rendszeres feldolgozás modern szempontokkal és modern eszközökkel. Elsőnek Zaloziacky szép kötete jelent meg a kárpátvidéki fatemplomokról, ő ugyan Strzygowski elgondolásait nem teszi magáévá, sőt azokat egyenesen tagadja, de műve mégis feltétlenül a Strzygowski nyomán meginduló nagyobb érdeklődés terméke. Viszont a román kutatók teljesen Strzygowski álláspontját fogadták el, főként az erdélyiek. Az érdeklődés áterjedt az ókirálysági művészet kutatóira is, de itt már Strzygowski eszméit tartózkodással fogadták, sőt George Balş határozottan elvetette azokat. Petranu munkássága eddig már két vármegye (Arad és Bihar) jelenlegi román faépítészetének képét teljesen tisztázta. Ha nem is érthetünk egyet műveinek érthető okokból célzatos beállítású történeti felfogásával és azzal az ugyancsak célzatos szemlélettel, amely a gyakran egészen szerény és egyszerű emlékeket illeti a legmagasztalóbb kifejezésekkel, mégis csak nagy elismeréssel adózhatunk annak a tudományos elgondolásnak, amelyik ilyen gonddal és részletesen foglalkozik a nemzeti mult és kultúra még oly kicsiny területével és annak minden kis jelentőségű emlékét figyelemre méltatja. Valóban semmi adat vagy emlék nem lehet oly jelentéktelen az egész szempontjából, hogy a figyelmet és az érdeklődést ne érdemelné meg. Válogatni boldogabb utódaink is ráérnek, ha mi egyszer az adatgyűjtést már elvégeztük.

Az elmúlt évtized végre az erdélyi magyar fatornyok számára is meghozta azt a lelkes és művészelkű kutatót Debreczeni László személyében, aki napfényre emelte őket a végső pusztulás szélén

álló, halódó ismeretlenség homályából. Páratlan önfeláldozással végzett, sokoldalú gyűjtő munkássága, amelyet az erdélyi református egyházkerület megbízásából folytat, az egész erdélyi magyar művészet, de főleg a faépítészet területén egészen új, eddig szinte nem sejtett gazdag szépségeket tárt fel. Idevágó gyűjtésének egy része „Erdélyi református templomok és tornyok” című gyönyörű albumában jelent meg, ez egyben az első nagyobb mű, amely faépítészeti részében kizárólag csak magyar emlékeknek van szentelve. Az eddigi részben gyérszámú, részben egysíkú érdeklődésre beállított (kalotaszegi fatornyok, székely kapuk és házak) emlékközlések után Debreczeni könyvében valósággal kinyilatkoztatásként hat az a változatos és megkapó sorozat, amely ezúttal hozzájuk méltó köntösben jelent meg. Érzékeny, kifejező grafikája gyengéd finomsággal és nagy művészi izléssel kelti életre az egyes emlékek szunnyadó lelkét és hűségesen tolmácsolja a bennük rejlő külön-külön egyéniséget.

Az újabb magyar néprajzi kutatás szintén többször megemlékezett az egyházi faépítészet emlékeiről és azt a közzétett és hozzáférhető anyag alapján méltatta. Ez az anyag a régebbihez képest néhány jelentős emlékekkel bővült, mint a mezőcsávási és sepsikálnoki fatornyok. Majd újabb részletes gyűjtések indultak meg, így Viski Károly a Székelyföldön, főleg Udvarhely megyében gyűjtött. Igen nagy fontosságú a csonkamagyarországi emlékek kutatása szempontjából Györffy István tiszántúli, főleg Bereg és Szatmár vármegyei gyűjtése.¹³ A magyar néprajzi irodalom legújabb hatalmas kiadványában, a Magyarország Néprajzának második kötetében Viski Károly most már a saját, továbbá Györffy István és Debreczeni László kutatásai által lehetővé tett szélesebb alapokon tárgyalta az egyházi vonatkozású magyar faépítészetet.

Az újabb magyar művészettörténeti irodalomban pedig Szönyi Ottó foglalkozott újból a faépítészet kérdésével „Régi magyar templomok” című könyvében és ott több magyarországi fatemplomot továbbá néhány magyar, erdélyi fatornyos templomot képben is bemutatót (Kraszna, Magyar-Valkó, Micske, Somkerék).¹⁴

¹³ Hálás köszönetet mondok dr. Györffy István professzor urnak és dr. Viski Károly múzeumi ör urnak, hogy saját gyűjtésükből származó kiadatlan fényképeik felhasználását megengedték.

¹⁴ A magyar faépítészet irodalma: *Kubinyi F.—Vahot I.*: Magyarország és Erdély képekben I. Pest. 1853. 91—92. l.; II. Pest. 1854. 108. 128—129. l.; III. Pest. 1854. 50—51. l.; *Henszlmann I.*: A szatmári püspöki megyének középkori építészeti régiségei. — Archaeológiai Közlemények. IV. Pest, 1864. 141—157. l.; *Haas, M.—Schulez, Fr.*: Die Holzkirchen im Bisthume Szathmár. — Mittheilungen der k. k. Central-Comission. Bd. XI. 1866. S. 1—14.; *Nagy M.*: Magyarország képekben. I. Pest, 1867. 159. l.; II. Pest. 1868. 321. 329—335, 367—371, 373. l.; *Rómer Fl.*: Még egy

Monumentális faemlékeinknek és általában faépítészetünknek kutatása, a rávonatkozó adatok és a meglévő emlékek gyűjtése, eredetének, kialakulásának, stílusának megállapítása elsőrendű történelmi feladat. Egyúttal részben már is megoldhatatlan, mert az emlékek legnagyobb része az anyag állandótlansága és a nemtörődomség miatti pusztulás következtében régen a múlté. Minden faemlékekkel foglalkozó tanulmány egyik főgondolata és célja volt, hogy az elháríthatatlan haladás rombolva újító szelleme által visszavonhatatlanul halálraítélt emlékek megőrzését elérhesse. Sajnos, mai napság époly eredménytelenül, mint harminc vagy ötven évvel ezelőtt. De azóta feltartóztatlanul és gyors léptekkel haladt előre a pusztulás. Ma már csak az egykor gazdag emléktanyag maradványaiból és az írott források elszórt adataiból szedhetünk össze magunknak valamilyen töredékes képet. Ez a ma még meglévő, hiányos anyag is holnap már kevesebb lesz, mert minden egyes nappal fogy, pótolhatatlan veszteségére a magyar művészet- és művelődéstörténetnek, az egész magyar kultúrának.

Az egyházi faépítészet (fatemplomok és fatornyok), mely ebben a vonatkozásban nyugodtan nevezhető monumentálisnak, a művészettörténeti és a néprajzi tudomány kereteibe egyaránt beletartozik. Talán ez is volt a szerencsétlensége a magyar tudományos irodalomban, mert egyik sem merte egészen a magáénak

pár szó honi fatemplomainkról. — Arch. Ért. R. F. V. 1871. 1—7. 1.; *Jankó J.*: Kalotaszeg magyar népe. Budapest, 1892.; *Myskovszky V.*: Faépítészetünk műemlékeiről. — Akadémiai Értesítő. VI. Budapest, 1895. 34. 1.; *Gönczi F.*: Göcseji haranglábak és pálinkafőző kunyhók. — Néprajzi Értesítő. V. 1904. 93—99. 1.; *Malonyai D.*: A magyar nép művészete. I. A kalotaszegi magyar nép művészete. Budapest 1907. — II. A székelyföldi, a csángó és a torockói magyar nép művészete. 1909. — III. A dunántúli magyar nép művészete. 1912. — V. A palócok művészete. 1922.; *Szinte G.*: A kolozsmegyei fatemplomok. — Néprajzi Értesítő. XIV. 1913. 1—31. 1.; *Viski K.*: Erdélyi magyarság — Népművészet. Budapest, 1920. 8. 1.; *Bátky Zs.*—*Györfly I.*—*Viski K.*: Magyar népművészet. Budapest. 1928. 228, 232. 1.; u. a.: L' art populaire hongrois. Budapest, 1928. p. 228, 232.; *Kelemen L.*: Fatornyok képeslapokon. Pásztortűz. 1928. 433—436. 1.; *Debreczeni L.*: Erdélyi református templomok és tornyok Kolozsvár, 1929.; *Kós K.*: Erdély. Kolozsvár, 1929.; *Kós K.*: Kalotaszeg. Kolozsvár, 1932. *Viski, Ch.*: Le village hongrois et son art. — La Hongrie, Paris, 1932. p. 137—144.; *Debreczeni L.*: Szilágyság fatornyairól. — Szilágysági ref. naptár az 1933.évre. Zilah, 1932. 54—63. 1.; *Szőnyi O.*: Régi magyar templomok. Budapest, s. a. (1933). 29, 31—32. 1. 215, 217, 218, 220, 226, 228. kép; *A magyarság néprajza*. Szerk. Czákó E. I. Budapest, s. a. (1933) 864. ábra. (Mesterkedés — írta *Bátky Zs.*); II. Budapest, s. a. (1934).; 351—354. 1. (Díszítő művészet —írta *Viski K.*); *Debreczeni L.*: Kalotaszegi tornyok Szilágyságban. — Szilágysági ref. naptár az 1935. évre. Zilah, 1934. 101—110. 1. (Debreczeninek egy újabb munkája az erdélyi faépítészetéről sajtókészen áll, melytől az idevágó anyag lényeges gyarapodása várható.) — A nemzetiségek faépítészetével foglalkozó fontosabb magyar és egyéb nyelvű irodalom összeállítását l. az egyes megfelelő fejezetekben.

vallani. A művészettörténet alapján véve mégis kissé parasztinak tartotta, a néprajz pedig félve érezte rajta egy felsőbb kultúra lehelletét. A művészettörténet azért, mert felfogása szerint nem egyéb a kőépítészet falusi utánzatánál, mely ilyenformán másodlagos jellegénél fogva magasabb szempontok szerinti tárgyalásra nem alkalmas, a néprajz pedig, mert hiszen a nép szorosán vett mindennapi életének jelenségeibe nem tartozik bele, és egy okvetlenül felsőbb kultúrrétegektől irányított megnyilatkozás, a vallás szolgálatában áll.

A háború után a volt monarchia területének felosztásával a faemlékanyag Magyarország és az utódállamok, főleg Csehszlovákia és Románia kezére jutott. Az utóbbiak már jókor felismerték a faépítészet kutatásának fontosságát és igyekeztek a tudományos tanulságokat propaganda célokra felhasználni. Műveikben saját faépítészetük kiemelkedő jelentőségét hangsúlyozzák és mint egyéb kulturális területeken, itt is megtagadják a magyarság részvételét a fejlődés kialakításában, illetőleg egész egyszerűen agyonhallgatják még a létezését is, csak saját emlékeik szerepét hangoztatják, legyenek azok néha bármily jelentéktelenek.

A magyarságnak pedig igenis nagy része volt ennek az érdekes, vonzó és egykor magas művészi fokon virágzó építészeti műfajnak a kifejlesztésében, volt sajátos és elterjedt faépítészete, amely nemcsak hogy önálló és egyéni formanyelvvvel rendelkezett, de a környező, vele közös állami létet folytató népek hasonló törekvéseire is nem egyszer irányítólag hatott.

II.

Faépítészetünk távolabbi multjára vonatkozólag a tudományos vizsgálat, emlékanyagunk teljes pusztulása folytán, mindjárt a kiindulási pontnál leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik. Az egész régebbi emlékanyag visszahozhatatlanul semmivé lett és eltűnt. Jelenlegi emlékanyagunkban a XVI. századnál régebbi darab nincsen, a magyar anyagban az is csak egy, a mezőcsávási fatorny a század végéről, ha a körülbelül a XVIII. századból való feliratának hitelességét és jólétesültségét elfogadjuk. Ezenkívül van néhány felvidéki fatemplom, köztük a legrégebbi, a hervartói a XVI. század elejéről, melynek fennmaradását a körülmények hihetetlen szerencsés összejártsága tette lehetővé és őrzött meg több mint négy évszázada.

Kétségtelen azonban, hogy ezeket már jóval megelőzően, a korábbi századokban Magyarország területén hatalmas faépítészet létezett, ezt a feltevést egyrészt a gyakorlati meggondolás is szük-

ségessé teszi, másrészt az adatokból — részben a jelenlegi emlékanyagból — levonható következtetések is megerősítik.

Az emlékanyag teljes megsemmisülése következtében faépítészetünk első fél évezredének történetéről, kialakulásáról csak az írott adatok gyér és homályos világánál tájékozódhatunk. A segítségükkel nyert hozzávetőleges vázlat természetesen rendkívül hiányos és hézagos, hiszen az emlékek elpusztulásáért, amelyek maguk nyújtanák a legbiztosabb felvilágosítást, nem kárpótolhatna még oly bőséges adatanyag sem. De sajnós, maga az adatanyag is felette kevésszámú és szórványos, úgyhogy a kutatás legtöbb felmerülő kérdését többé-kevésbé felelet nélkül hagyja. A fejlődés képében így mutatkozó hiányok pótlásában és kiegészítésében csak elméleti megfontolásokra vagyunk utalva.

Előre kell bocsátanunk, hogy már a mult század nagy kutatónemzedéke, Henszlmann és Rómer, meg az egykorú helytörténészek (Lehoczky), később az ő hatásuk nyomán Bunyitay, Márki, Divald és mások, megállapodtak abban a nézetben, hogy hajdan, a magyar történet első századaiban, a fából való templomépítkezés szokása általánosan ismert volt Magyarországon és a kőépítkezés térfoglalásával csak később, fokozatosan váltották fel a különböző viszonytagságoknak jobban kitett faépületeket a szilárd anyagból készült templomok és tornyok. Így mutatja ezt a mindennapi gyakorlat még napjainkban is. Így tűnedeztek el és fogytak egyre jobban a monumentális faépítészet emlékei és húzódtak vissza az utolsó századokban már csak egyes, erdősebb vidékek félreesőbb és szegényebb falvaiba, mígnem a civilizáció és az uniformizált városi félműveltség onnan is kiirtja őket a haladás nevében.

E felfogás értelmében Magyarországon fából építettek templomokat a kereszténység felvételével egyidejűleg vagy kevéssel utána, illetőleg főképen akkor, midőn az új hit erőteljesebb meggyökerezésével egyre fokozottabb szükség volt istentiszteleti helyekre, mikor a hit már mélyebb és erősebb lett és egyre több helyen kellett azt kielégíteni. Legelső egyházaink, a királyi és püspöki székhelyeken emelt fényes bazilikák, a királyi vagy főrangú alapítású monostoregyházak páratlan bőkezűséggel létrehozott díszes, hatalmas alkotások, eleinte mind behívott külföldi mesterek munkái, Ilyen építkezésekhez csak megfelelő anyagi erőforrások birtokában foghattak, ha még összehasonlíthatatlanul kisebb méretekben tervezték is azokat. Szent István törvénye legalább tíz falu együttes erejéből rendelt egy-egy templomot emelni és még így is nehezen haladt előre a templomépítés, hiszen I. Endre, Szent László, sőt Kálmán király is kénytelenek voltak megismételni ezt a parancsot.

A Szent István féle részletes templomhálózat kiépítése körülbelül a XI—XII. századra esik. Középkori falusi kőtemplomaink régebbi, kisebb csoportja tulnyomóan román stílusú, földrajzi elhelyezkedésük is ennek a szentistváni gondolatnak a követését mutatja. Ha ezeket a már szélesebb körben folytatott, állandó jellegű építkezéseket megelőzőleg kisebb, vidéki templomokat emeltek, — amire bizonyára szükség volt, hiszen az első században csak a fontosabb és nevezetesebb központokban voltak kőből épített egyházak, — úgy legkézenfekvőbb a feltevés, hogy fából építették azokat. Magyarország területe a legújabb időkig egyike Európa legerdősebb területeinek és a királyság első századaiban még sokkal inkább az volt. Területe legnagyobb részét rengeteg erdőségek borították. Ilyen vidéknek elsődleges építkezési anyaga a fa, melyet könnyebb előteremteni, megmunkálni, szállítani, mint a követ, tehát gyorsabb és olcsóbb, gazdaságosabb a vele való építkezés. A kő fejtése, kifaragása, szállítása sokkal több körültekintéssel jár, az építkezés hozzáértő, kezdetben többnyire külföldi mestereket kíván, mindez igen költséges és körülményes, főleg a kisebb, szegényebb falvak számára, amelyek földesúri áldozatkészség nélkül később se igen hoztak össze emlékszerű kőtemplomokat.

A faépítészetre vonatkozó legelső adatunk Szent László király építkezése a biharmegyei Szentjobbon.¹⁵ (1094.) „Ladislaus Rex ... ut eo sancta dextera collocaretur, ... de consilio suorum monasterium ligneum in honorem Beatae Mariae Virginis in eodem loco fundavit.“ Ez a közismert adat egyben a legjobb bizonyíték arra, hogy a faépítészet elterjedt és általános szokás volt, ha még királyi alapítók sem resteltek ideiglenesen hozzáfolyamodni. Csak később cserélték fel a faépületeket kőből valókkal, amint Szent László is meghagyta Álmos hercegnek, hogy a szentjobbi monostort szilárd anyagból építse fel. Monostorról lévén szó, amely hozzá még egy szent ereklye, Szent István király jobbjának megőrzésére alapított, kétségtelen, hogy a „monasterium“ kifejezés tartalmába egy templom építését is bele kell értenünk, ha még oly szerény lehetett is az. Ez az első magyar fatemplom, amelynek létezéséről biztos tudomásunk van.¹⁶ Amint az alapításról szóló adat megmondja, a Boldogságos Szűz tiszteletére volt szentelve. Valószínűleg félkör-

¹⁵ Fejér, G.: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Tom. I. Budae. 1829. p. 486—487.

¹⁶ I. Géza 1075-ben kelt oklevele, illetőleg II. István 1124-es átírása említi Knezech falu fakápolnáját (Fejér op. cit. Tom. I. p. 438.) Hitelességére vonatkozólag v. ö. Szentpétery I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. Budapest, 1923. 8. l.

íves vagy egyenes lezárású szentélye volt, homlokzatán toronnyal vagy esetleg különálló haranglábja lehetett. Hozzávetőlegesen a román stílusú, falusi kőtemplomok mintájára képzelhetjük el.

Itt jegyezzük meg, hogy románkori falusi templomaink majdnem mind egykorú toronnyal voltak ellátva, amint azt a fennmaradt emlékek bizonyítják.

A román stílus virágzása idejére esik a szentistváni rendelkezések végrehajtása maradandó anyagban és formában. Persze idővel egyre bővült az építési program, egyre több és több helyen emelkedtek templomok, nemcsak az anyaegyházközségek területén, és most már kőből. Különösen sűrű ez a hálózat a kőben gazdag vidékeken, így a Balaton mellékén.

Mindez a kialakult egyház- és műemlékhálózat a tatárjárás alatt nagyrészt megsemmisült és a következő időkben teljes újjáépítésre, vagy legalább is bővítésre szorult. Feltehető, hogy ekkor talán még fokozottabb szerep jutott az egyházi faépítészetnek. Hiszen a vallási igények egyre fokozódtak, épen az országrendés után, viszont az anyagi erőforrások már annyira sem voltak bőségesek mint az Árpádkor megelőző századaiban. Alapjaiban kellett újralakítani az egész országot, kifelé és befelé, szellemileg és gazdaságilag, még hozzá lehetőleg minél előbb.

A tatárjárást követő évszázadokban néhány helynév szolgáltat némi útbaigazítást a faépítkezés létezéséről. Ilyenek egyes egyházakról származó falunevek, mint az aradmegyei¹⁷ Botegyház, a pestmegyei Ágasegyháza¹⁸ és a békésmegyei Gerendásegyház.¹⁹ Korai középkorunkban általánosan elterjedt az a szokás, hogy központi, tehát egyházzal bíró helyeket megkülönböztetésül annak fő nevezetességéről, egyházáról nevezzenek el. A hozzáfüggesztett jelzők aztán minden esetben a templom valamely felültebb tulajdonságát őrizték meg (így Kerekegyház, Veresegyház, Fehéregyház, Himesegyház stb.). Joggal feltehető, hogy a sajátos jelzők itt is az egyház, vagyis a templom jellegzetességeiről értesítenek és így ezeken a helyeken botból (bot-fából), ágakból, gerendákból, tehát minden esetben fából készült egyház volt,²⁰ amelyet a helység tovább-

¹⁷ Rácz K.: A zarándi ref. egyházmegye története. Arad, 1880. 199. l.

¹⁸ Szamota I.—Zolnai Gy.: Magyar oklevélszótár. Budapest, 1902—1906. 7. hasáb. (1359-ben kelt és 1429-ben átírt oklevélben: Agaseghaz nominatam.)

¹⁹ Haan L.: Békés vármegye hajdana. I. Pest, 1870. 181. l.; Karácsonyi J.: Békés vármegye története. II. Gyula, 1896. 121. l.

²⁰ Előfordul a Tövisegyház helynév is, amelyet Márki Sándor sóvényből font templom megjelölésének tart. (Arad vármegye és Arad sz. kir. város története. I. Arad, 1892. 437. l.) 1433-ban: Thwiseghaz. (Csánki D.: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I. Budapest, 1890. 747. l.)— 1462-ben említik a

fejlődésekor szilárd anyagból készült válthatott fel. A helynevek azonban még később, a falu esetleges pusztulása után is híven őrzik egykori faegyházuk, fatemplomuk nevét.

A XIV. század elején hallunk először a haranglábak fogalmának létezéséről. Tulajdonképpen a harang fából készült állványa, amelynek a legegyszerűbb ágastól a monumentális felépítésű fatornyokig számos változata van. Később az újabb irodalomban, sőt a köznyelvben a köemlékekre is átvitték ezt a megjelölést és szokás volt például a felvidéki, szepes-sárosi, különálló renaissance harangtornyokat ezzel a névvel illetni. Eleinte szintén helynevekben fordul elő és pedig az erdélyi, küküllőmegyei meg a tiszavidéki, beregvármegyei²¹ Harangláb községek nevében. Ezek a XIV. század elejétől kezdve szerepelnek állandóan. A küküllőmegyei Harangláb községet először 1301-ben említik.²² Nyilvánvaló, hogy az írott feljegyzést már jóval megelőzőleg a helynév, tehát a szó által jelölt fogalom régen közismert volt Magyarországon és ezeken a vidékeken már régóta építettek haranglábakat. Éppen az említett falvakban valamilyen feltűnőbb, kiválóbb alkotású harangláb lehetett, ha arról kapták elnevezésüket,²³ amely az első fennmaradt említésnél bizonyára régebbi keletű.

Jellemző, hogy ezek a helynevek éppen Erdélyben és a Tiszántúlon fordulnak elő, ahol a legmagasabb fokra emelkedett a faharanglábak építése.

A későbbi középkorból már több határozott adatot ismerünk. Így értesülünk, hogy 1322-ben András erdélyi püspök engedélyt ad János mesternek, Ivánisi Péter fiának, hogy a szatmármegyei Csengeren fakápolnát építhessen (ut in ipsa villa Chengeer Capellam ligneam ... possit aedificare).²⁴ 1338-ban az aradmegyei Szinte községben szent Bereczk tiszteletére szentelt fakápolnát találunk.²⁵ (... capelle lignee sub honore beati Bricii confessoris super facie memorate pos-

csongrádmegyei Likasegyház pusztát, amely talán elrongyollott fa- vagy sövénytemplomáról kaphatta gúnynevét. (Csánki op. cit. I. 681. l.)

²¹ Csánki op. cit. I. 415. l.

²² Zimmermann, Fr.—Werner, C.: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Bd. I. Hermannstadt, 1892. S. 220. — V. ö. Czinár M.: Index alphabeticus cod. dipl. Hung. per G. Fejér editi. Pest, 1866.; Szarvas G.—Szinyei Zs.: Magyar nyelvtörténeti szótár. I. Budapest, 1890. 1324. hasáb.; Csánki op. cit. V. Budapest, 1913. 879. l.

²³ Udvarhelyen előfordul a „Haranglábhegy“ elnevezés. (Orbán B.: A Székelyföld leírása. I. Pest, 1868. 175. l.)

²⁴ Fejér op. cit. Tom. VIII. Vol. 2. Budae, 1832. p. 370. — V. ö. Szabó K.: Az Erdélyi Múzeum eredeti okleveleinek kivonata. Budapest, 1890. 29. sz.

²⁵ Nagy I.: Anjoukori Okmánytár. III. Budapest, 1883. 484. l.

sessionis Zinta). Nagy fontosságúak a Dolhai család osztálya alkalmával, 1418-ban készült beregi határjárás adatai. “Item aestimarunt in possessione Sarkad ... duas capellas ligneas, unam videlicet Christianorum cum turri lignea aliam Ruthenorum ambas cum cimiterio et sepultura²⁶ ... in Makaria ... duas capellas ligneas, unam Christianorum, aliam Ruthenorum, ambas cum cimiterio, dictam capellam Ruthenorum cum sepultura.”²⁷ A Christianorum és Ruthenorum²⁸ megkülönböztetés a katolikus, azaz magyar és a görög-keleti, ortodox, vagyis rutén egyházakat jelenti. Különösen érdekes a sarkadi leírás, amely turris lignea-ról szól, ez a kifejezés nyilván különálló fatornyra vonatkozik.

Hasonló jelentőségű a Várdai-család egyik periratának a szövege, amely 1436-ban az ugyancsak beregmezei Daróc községben kötéplomot említ haranglábbal.²⁹ Az utóbbi fogalmat az oklevél szószerinti fordítással, kedves hungarizmussal adja vissza. “In ... possessione Daroch ecclesiam lapideam sine turri cum sepultura et pede campane ...”³⁰

Számos adattal rendelkezünk Bunyitay Vince kutatásai folytán a Szilágyság vidékéről. Így tudjuk, hogy Nagymon-nak a XIV. században, 1367-ben fakápolnája volt,³¹ a XV. század folyamán pedig, 1470 körül, egész sor szilágysági községben fakápolnák, vagyis kisebbmértű fatemplomok álltak. Ilyenek Böösháza (Bunyitay szövege szerint „cum pinnaculo in medio aedificato“), Erked, Kraszna-Horváti, Kucsó, Menyő, Szamos-Ardó, Szamos-Udvarhely, Völcsök.³² Többnek cinterme és kriptája is volt. Ezekben a falvakban a XV. század legvégén vagy a XVI. század elején épült a szép, későgótikus kötéplom, vagy pedig még a XVIII. században is fatemplommal bírván, csak a későbbi idők folyamán, a XIX. században.³³

²⁶ Lehoczky T.: Bereg vármegye monografiája. II. Ungvár, 1881. 30. l.

²⁷ Hodinka A.: A munkácsi g. kath. püspökség története. Budapest, 1909. 81. l.

²⁸ Az oklevél további szövegében: „...In Dolha capellam ligneam Ruthenorum cum sepultura“ (Hodinka op. cit. 81. l.)

²⁹ A ... gr. Zichy-család id. ágának Okmánytára. VIII. Budapest, 1895. 581. l.

³⁰ 1455-ben a somogyemezei Szentgyörgy (ma Tótszentgyörgy) község templomának is fatornya volt. [Csánki op. cit. II. Budapest, 1894. 643. l. — Azonban a jelzett oklevélben (Dl. 14915.) ez a feljegyzés nem fordul elő, nyilván téves a levéltári szignatura.]

³¹ (Bunyitay Vince): Schematismus historicus venerabilis Cleri Dioecesis Magno-Varadinensis Latinorum pro anno Domini et millennari MDCCCXLVI. Nagyvárad. 1896. p. 347.

³² Schem. hist. Varad. 1896. p. 347. 354. 358—359.

³³ Állítólag Hernéd-Pelriben is volt a reformáció előtt fatemplom. (A kassai százéves egyházmegye névtára és emlékkönyve. I. Kassa, 1904. 176. l.). — Okleveles adat van 1438-ból a Pálvégásán (Sáros vm.) levő fatemplomról (Csánki

Tulajdonképpen a mohácsi vész előtti néhány évtized volt az a korszak, amely mint az első, Árpádkori, román stílusú építkezési áramlat, hatalmas új lendülettel, most már szélesebb alapokon, nagyobb körben kiépítette falusi egyházaink hálózatát. A Mátyás király fényes példája által fellendített építkezési kedv, amelyet ugyanakkor az anyagi jólét is támogatott, még halála után is egyre szélesebb ívben gyűrűzött tova. A mult századi művészettörténeti nomenclatura későgótikus falusi egyházainkat „Mátyáskori“ gyűjtőnévvel foglalta össze és így nevével jelölt meg és teljes joggal egy korszakot, amely részben már jóval túlment uralkodása határain, amelyet már nem az ő fizikai hatalma, de igenis a szelleme irányított. Ebben a korban váltották fel nagyobb számban az egyszerű fatemplomokat az emlékszerű kőegyházak. Falusi kőtemplomaink legnagyobb része, éppen a Tiszántúl és Erdély vidékén a gótika egészen késői korszakából valók és többnyire egy-egy kiválóbb család bőkezűségének köszönhetik létüket. Elképzelhetetlen, hogy mindezen a helyeken a kőépítményeket megelőzőleg egyáltalán ne lett volna templom és ha igen, akkor az csak fából való lehetett, amint az adatok is bizonyítják. Ezek az újabb kőtemplomok nagyjából mind egységes jellegűek, a magyar falusi gótika kialakított típusából valók és egyik legfeltűnőbb sajátosságuk, hogy tornyuk többnyire nincsen, ellentétben a román kori falusi templomtípussal, de nincsen kőtornyuk a tatárjárás kor elpusztult és később a XIV. század folyamán gótikus stílusban újjáépített vagy kibővített falusi templomoknak sem. Egészen ritka jelenség az olyan gótikus falusi templom, amelynek egykorú kőtornya van.³⁴ Ha pedig ez így volt, (aminek okai részben a technikai nehézségek lehetnek, a templomot még csak megépítették, de a torony építése megint újabb, különleges követelményeket támasztott), akkor ezen a hiányon csak különálló faharanglábak, fatornyok építésével segíthettek. Az egyház szavát, a harangot mindenképpen el kellett helyezni és pedig magas helyre, hogy a hangja messzire szóljon és az idő viszontagságai ne érjék. A kőtemplomok mellett tehát fából készült tornyok állottak, amelyeket a falu népe is el tudott készíteni és ezek a templomok valóban többnyire csak a későbbi századok folyamán kaptak kőtornyot a fából való helyett. Így például a fentemlített daróci

op. cit. I. 306. l.) és 1476-ból a rási (Abauj-Torna vm.) fatemplomról. (Arch. Ért. U. F. XXIII. 1903. 304. l.)

³⁴ Már Henszlmann rámutatott arra, hogy „a toronyépítés Magyarországon csak kevésbé fejlődött ki ... a legkifejlettebb tornyok ... az ország nyugati határán állanak.“ (Magyarország ókeresztény, román és átmeneti stílu műemlékeinek rövid ismertetése. Budapest, 1876. 32. l.)

csak a templom elkészülte után négyszáz évvel, a XIX. század elején, holott a templom már a XV. század elején megvolt.

Ez a későgótikus építkezési hullám területben nagyobb, számban többet fogott át, mint az Árpádkori, de az újabb nemzeti összeomlás ezt is megakasztotta teljes kifejlődésében. Sok, igen sok helyen megmaradtak, mert meg kellett maradniok a fatemplomoknál és csak a későbbi századokban építettek ismét buzgó patronusok vagy maguk a községek önerejükéből kőtemplomot. Ahol a mohácsi vész előtt a földesurak nem építettek kőtemplomot, ott fatemplom volt későbbben is és ahol pedig torony nélküli volt a kőtemplom, ahhoz fatornyot állítottak. Hasonló lehetett a helyzet a tatárjárást megelőzően is, csak azzal a különbséggel, hogy még több fatemplom fordulhatott elő. Ez volt a gyakorlat egészen a XIX. századig, mert csak ettől az időtől fogva emeltek a vidéken újból nagyobb számban tornyos kőtemplomokat, eltekintve persze — főleg a nyugati országrész — barokkon, városi építkezéseitől.

Kitűnően világítja meg ezt a kérdést Bereg vármegye példája, ahonnan éppen számos, faépítészetre vonatkozó, okleveles adat származik. Itt körülbelül tízegynéhány középkori templom létezett,³⁵ nagyjából a pápai tizedjegyzékekben szereplő egyházközségek területén.³⁶ Részben jelenleg is használatban, részben romokban vannak, ezek közül is alig néhánynak volt egykorú kőtornya. Ennyi templom nem lehetett elegendő az egész megye használatára és hogy nem is volt elég, azt az írott adatok bizonyítják, amelyek fatemplomokról és fatornyokról sűrűn szólnak. Így volt ez Szatmár vármegyében és másutt is. A középkori templomok pedig nem tűnhettek el nyomtalanul, mert legalább az alapfalak, dülőnevek stb. mindig fenntartják emlékezetüket. Különben is éppen Bereg vármegye a pusztító hadjáratok útjából eléggé kiesett és Magyarország egyéb vidékeihez képest aránylag békésebb életet folytatott. A kőtemplomok és tornyok emelését tehát csak a XVIII—XIX. században folytatták nagyobb mértékben, midőn részint a nyugodtabb politikai légkör, a jobb gazdasági viszonyok, utoljára pedig a mindenáron való újítani akarás ezt a fejlődést elősegítette.

Legjobban megmutatná ezt a folyamatot a magyar középkori templomépítészetnek részletes kultúrföldrajzi térképekben való feltüntetése, de sajnos, műemlékkutatásunk még a topografiai alapvetés terén is annyira távol van a megoldandó feladatoktól, hogy ilyen

³⁵ Schematismus cleri aliae Dioecesis ad annum Jesu Christi 1864. Szathmarini, 1864. p. 156. — Ugyanitt felsorolva a középkori templomok Szatmár, Ugo-
csa, Ung és Máramaros megyékben (p. 154—156.).

³⁶ Schematismus Szathmáriensis. 1864. p. 33—35.

és ehhez hasonló szempontok kidolgozását egyelőre még remélni sem lehet.

Kérdés már most, hogy ezeknek a középkori magyar fatemplomoknak és fatornyoknak milyen volt a külsejük? Amint a történeti fejlődés, úgy még inkább a művészettörténeti vizsgálat esetében csak elméleti megfontolással segíthetünk a műemlékhiányon. Már az első kutatók úgy tekintették a jelenlegi emlékkállományt, — mely tulnyomóan a XVII. és XVIII. századból való, — mint amely keletkezésénél sokkal régibb formákat és egy őket jóval megelőző kor szellemét őrizte meg napjainkig. Ezt értékelték éppen a faemlékekben és ez volt az a bizonyos ősi jelleg, amiben vonzóerejük legfőbb titka rejlett. Nagyszerűen magyarázza ezt a nép rendkívüli konzervatívizmusa, amely az egyszer megszokotthoz, ha felülről és kívülről jövő hatások meg nem zavarják és eredeti felfogásától el nem térítik, szívósan ragaszkodik és azt főbb vonásaiban nemzedékről-nemzedékre, változatlanul megőrzi. Egy-egy faépület élettartama a mi éghajlatunk alatt is néhány évszázad lehet, átlagosan 200—300 év, sőt gondos javításokkal ennél sokkal több. Persze külső körülmények, mint elemi csapások és különösen a későbbi, lőfegyverrel háborúskodó korszakokban a folytonos tűzvészek, rombolások tetemesen megrövidíthették ezt az időtartamot és sűrű időközökben tették szükségessé az újjá- vagy újraépítést. Az új építmény megalkotásánál legegyszerűbb és legkényelmesebb megoldás is az volt, ha a régihez ragaszkodtak, valószínűleg több kevesebb változtatással annak formáját vették mintául. Így tehát középkori faépítészetünk stílusát a jelenleg meglévő, későbbi emlékekben kell keresnünk, annál inkább, mert amennyiben az a nyugati nagy művészetek történeti stílusainak formáiból egyáltalán kölcsönzött, úgy még talán legtöbbet a gótikából, tehát mindenesetre annak korában vagy közvetlen utána kellett kialakulnia, legalább nagy vonásaiban, a jelenleg létező típusnak. Mert ha a XVIII. században úgy építették ezeket a fatemplomokat és fatornyokat a falusi ácsok, hogy bennük egyes gótikus elemek kimutathatók, a gótikus kőépítészet virágzása idejében bizonyára szintén.

Faépítészetünk egy másik érdekes típusa, a tornácos fatornysisakok is ebben a korban alakulhattak ki, természetesen a későbbi szabályos félköríves, renaissance árkádsorok nélkül. A körülfutó tornác motívuma azonban feltétlenül megvolt,³⁷ hiszen védelmi

³⁷ Tornácos tornyokat első ízben Melius Juhász Péter emleget, aki 1565-ös Bibliafordításában Salamon király palotáját fatornyos, tornácos kastélynak, illetőleg többféle házból való épületcsoportnak képzeli el. Leírásában ilyen kifejezések fordulnak elő: „kerengős es folyosós tornac vagy torony vala“, „tornios es kerengős

szempontok is szükségessé tették várépítésnél, erődítéseknél. Nyugateurópában már a korai középkorban használták. Kiképzésük ekkor még a faépítés technikájából önként adódóan, egyenes lezárással és gerendakötésekkel történhetett. Vidéki egyházaink és váraink minden valószínűség szerint a középkorban sem ismerték azokat a nehézkes, német típusú fedélsisakokat, amilyenekhez egyesek később a mult századi, stílszerű restaurálók jóvoltából jutottak.

Egyébként Magyarországon a várakat is részben fából építeték. Ismeretes Baranyavár nevének borona szóból való származtatása,³⁸ de különben a honfoglalástól és a tatárjárástól kezdve többször hallunk faerődművekről,³⁹ sőt faerősségekről és favarákról⁴⁰

tornácza vala”, „ez tornios tornacz vala az lábas oszlopokon epítettett ház előtt“. (Az ket Samvel könyueinek, es az ket Kirali könyveknek az Sido nielvnek igassagabol, es az igaz es bölcz magiarazók forditasabol, igazan valo forditasa Magiar nielure. Debrecenbe M.D.L.XV. fol. 138.)

³⁸ A magyarság néprajza II. Budapest, s. a. (1934). 362. l. — V. ö. Anonymus: Gesta Hungarorum. Cap. XLVII, Fontes Domestici. Vol. II. Lipsiae, 1883. p. 40; Oklevélszótár. 88. hasáb.

³⁹ Fából készült védőtornyokat állítottak 1241-ben a tatárok ellen a váradi és az esztergomi várakban. (M. Rogerius: Carmen miserabile. Cap. XXXIV, XXXIX. — Schwandtner, J. G.: Scriptorum rerum hung. veteres ac genuini. Pars I. Vindobonae, 1766. p. 393, 400.)

⁴⁰ Favarakat említenek a következő adatok: 990 körül Volphgerus és Hedericus német grófok *Győr mellett* favarat építettek (Kézai Simon: Gesta Hungarorum. Appendix. Cap. I. 52. §. — Fontes Domestici. Vol. II. p. 94.); 1211. II. Endre megengedi a német lovagrendnek, hogy a *Barcaságon* favarakat és favárosokat építsenek (Urkundenbuch. Bd. I. S. 11.); 1319-ben a *szilágycsehi* vár fából való volt (Petri M.: Szilágy vármegye monografiája. II. Zilah, 1901. 29. l.); 1342. Nagy Lajos megengedi Mikch bánnak, hogy *sárosmegyei* eddigi favarat kőből építhesse fel (Nagy I.: Anjoukori Okmánytár. IV. Budapest, 1884. 263. l.); 1410. Zsigmond megengedi a Kapyaknak, hogy *Kapivárat* Sáros megyében akár fából, akár kőből felépíthessék. (Wagner, C: Diplomatarium com. Sarosiensis. Posenii-Cassoviae, 1780. p. 59—60.); 1431. *Patán*, Somogyvármegyében „curia Johannis de Alsan circumdata cum fossato, simul cum castello ligneo cum turri lignea similiter circumfossato” (Csánki op. cit. II. 574. l.); 1456. a békési Drágfiak engedélyt kapnak V. Lászlótól, hogy erdői birtokukon vagy másutt fából vagy kőből várat építhessenek (Csánki op. cit. I. 466. l.); 1456. V. László megengedi az Ostfiaknak, hogy *Kigyókő* (Vas vm.) nevű rombadólt várukat fából vagy kőből felépíthessék (Hazai Okmánytár. II. Győr. 1865. p. 339—340.); 1460. Mátyás megengedi a Zólyomi testvéreknek, hogy *Székelyhidán* vagy *Monos-Petriben* akár kőből, akár fából várat építsenek (Bunyitay V.: Az egyedi apátság története. Nagyvárad, 1880. 29. l.); Mátyás *Szendrőn* favarat építtetett (Heltai Gáspár magyar krónikája. — Tizenhatodik századbeli magyar történetírók. Szerk. Toldy F. I. Pest, 1854. 459. hasáb.). 1510 körül már említik a latorkertet (Oklevélszótár 577. hasáb.). Ezenkívül I. még Sőregi J.: Előtanulmányok a panyolai tölgyfaépitményhez. Debrecen. 1934. 45—46. l., ahol említi 1290-ből a hontmegyei *Hidvég* favarat, az aradmegyei *Töviskvárat* (1480) és *Szabács* viadaljáról (1476) szóló ének szavait „Jollehet affelwl volt sok kwtez“. Favarakat a kül-

egészen a mohácsi vészig. A fából való várépítésnek, amely különösen a török háborúk alatt virágzott, megvoltak tehát a messze multba visszanyúló előzményei. Technikájuk a középkorban is, mint a hódoltság korában a közismert sövényfonásos építkezés lehetett. A Sewynwar (1283), Sewenhaza (1398)⁴¹ és a XIV. század óta előforduló küküllőmegyei Sövényfalva (1332)⁴² helynevek⁴³ is ennek a technikának létezését bizonyítják.⁴⁴ Ezt a várépítési módot az újabb ásatások nyomán emlékszerűleg ismerjük a panyolai (Szatmár vm.) tölgyfaépítményből,⁴⁵ mely valószínűleg egy palánkvár maradványa, eddig még közelebről meg nem határozható időből.

Hátra volna még annak a kérdésnek tisztázása, hogy kik építették a középkorban ezeket a faépületeket. Természetesen ezek akkor is a magyar nép saját alkotásai voltak, éppen úgy, mint később. Falusi ácsok, faragóemberek készítették, meg a faragással foglalkozó molnárok. Magyarország egyes erdős vidékein, — mint Erdélyben a Kalotaszeg és a Székelyföld, Dunántúlon a Göcsej, Felvidéken a Palócság, — még jelenleg is jóformán egyetlen építőanyag a fa, a magyar paraszt ebből építi házát, csűrét, minden gazdasági épületét, valószínűleg már a legrégebb idők óta,⁴⁶ hiszen a magyarság az ács kifejezést

földön is gyakran építettek. (V. ö. Könyöki J.—Nagy G.: A középkori várak. Budapest, 1905. 211—212. l.)

⁴¹ V. ö. Oklevélszótár 123—124. hasáb. — 1396. „villa Suuenzad“, 1432 „Sewenhaza“ Győr-vármegyében (Csánki op. cit. III. Budapest, 1897. 557—558. l.); 1455 „Sewenhaz“ Csongrád-vármegyében (Csánki op. cit. I. 683. l.).

⁴² Csánki op. cit. V. 892. l.

⁴³ Egykori sövényváraikról kaphatták elnevezésüket a korai középkor óta országszerte előforduló Sárvár és Földvár helynevek, továbbá az 1265 óta szereplő, hevesmegyei Ágasvár. (Csánki op. cit. I. 52. l.)

⁴⁴ A hódoltságkori magyar sövényvárépítésre vonatkozólag v. ö. Takáls S.: A magyar erősségek. — Rajzok a török világból. II. Budapest, 1915. 1—132. l. — Az erődítéseknel használatos fatechnikákról és faanyagokról érdekes tájékoztatást ad a kolozsvári bástyák és falak 1701-ben és 1718-ban készült összeírása (Jakab E.: Oklevéltár Kolozsvár történetéhez. I. Buda, 1870. 400—409. l.).

⁴⁵ Sőregi J.: A panyolai tölgyfaépítmény háromrendbeli ásatásának története. Debrecen, 1933.; u. a.: Előtanulmányok a panyolai tölgyfaépítményhez. (Az 1933. évi negyedik ásatás.) Debrecen, 1934. — A Déri Múzeum régészeti osztályának ismeretterjesztő közleményei. 5. és 6. füzet.

⁴⁶ Közismert Freisingeni Ottó útleírása a XII. századból, amely említi, hogy a magyarok részben faházakban laknak (l. gr. Zichy I.: A magyarság őstörténete és ősműveltsége a honfoglalásig. Budapest, 1923. 74. l. — A magyar nyelvtudomány kézikönyve. I. köt. 5. füzet). Okleveles adataink is vannak faházakról (pl. 1295 ből. — Fejér op. cit. Tom. VI. Vol. 1. Budae. 1830. p. 385.). Freiherr von Wralislaw 1591-ben azt írja Budáról, hogy „befelé pedig régi magyar építészeti modorban készült házak sorakoznak.“ (Szamola I.: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. Budapest, 1891. 195. l.). Ezek esetleg fából valók is lehetnek, Wralislaw ugyan határozottan nem mondja, de mindenesetre olyan épületek voltak, amelyek feltűnően eltértek a nyugati, német-cseh építési módoktól.

még őshazájában ismerte meg. Értenie kellett a faépítéshez a középkorban is annyira, hogy elkészítse az Isten házát illendően. Különbözik molnar-t és alch-ot (így!) okleveles adataink a XIV. század óta említenek,⁴⁷ sőt az alch-ot helynévként már a XIII. században,⁴⁸ faragót pedig a XIV. század közepe óta a kolozsvármegyei Faragó⁴⁹ község nevében, és 1366-tól kezdve személynévként.⁵⁰ Ismeretes oklevelekből az építéshez szükséges anyagok és eszközök neve⁵¹ a XI—XVI. század óta. A magyar faépítés és faragás már

⁴⁷ *Majtény*: 1330. Nicolaus dictus Molnar (A nagykárolyi gr. Károlyi-család Oklevéltára. Sajtó alá rendezi Géresi K. I. Budapest. 1882. 72—73. l.); *Bodrog vármegye*: 1364. Petrus magnus dictus Alch (Zichy Okmánytár. III. Budapest, 1874. p. 245.); *Kolozsvár*: 1453. laurencius Alch, Petrus Alch, Andreas Alch, Stephanus Alch, Georgius Alch, Gallus Molnar, Andreas Molnar, Valentinus Molnar, Anthonius Molnar (Tört. Tár. 1882. 531—532, 537, 734—735, 730, 729; 526, 528, 530, 729, 731, 733. l.). 1453. alch, 1488. molnar. (Csánki op. cit. V. 317. l.); *Békés*: 1467. Johannes Molnar, Franciscus Molnar. (Haan op. cit. II. Pest, 1870. 82. l.); *Szaniszló* (Szatmár vm.): 1476. Nicolaus Alcz (Károlyi-Oklevéltár II. Budapest, 1883. 452—453. l.); *Bánffyhyunyad*: 1493. álc, carpentarius (Csánki op. cit. V. 305. l.); *Arad megye*: XV—XVI. századi jobbágynevek sorában ács (Márki op. cit. I. 495. l.); *Szeged*: 1550. Gácsi Bertalan, Gácsi Ferencz. Gácsi István, János Andris. Zombori Benedek, Mikola János ácsok (Zsilinszky M.: Csongrád vármegye története. I. Budapest, 1897. 261. l.), a XVI. században Nagy Sándor és Kiss János hajóépítő ácsok; *Tömörkény*: 1552. Medgyes Orbán, László Balázs, Erdélyi Lukács molnárok; *Ujfalu*: 1552. Gál Pál, Végh Agost, Kun Bálint molnárok (u. o. 261. l.). — 1416 és 1528 közötti időből számos ácsnevet közöl az Oklevélszótár (4. hasáb.). — A XVI—XVII. századi magyar faragómolnárokra és faragómesterekre vonatkozólag v. ö. Takáts S.: A magyar faragó molnárok. — Rajzok a török világból. II. Budapest, 1915. 422—463. l.; u. a.: Régi faragómestereink (op. cit. III. Budapest. 1917. 232—246. l.). Itt említjük meg, hogy a régi magyar nyelvhasználatban az ács szó nemcsak fa-mívest, hanem tágabb értelemben építész is jelentett. (Nyelvtörténeti szótár. I. 6. hasáb.) Ebből is következik, hogy a magyar építészetben az ács igen nagy szerepet töltött be. — A schlägli szójegyzék a carpentarius és lignifaber szavakat egyaránt ácsnak fordítja. (Szamota I.: A schlägli magyar szójegyzék a XV. század első negyedéből. Budapest. 1894. 59. l.).

⁴⁸ 1233. „Quadam uilla nomine Alch.“ (Oklevélszótár 4. hasáb.); 1297: „villa Alch“ Komárom vármegyében (Csánki op. cit. III. 492. l.); 1392. „Alch Thezer“ Veszprém vármegyében (Csánki op. cit. III. 256. l.)

⁴⁹ Csánki op. cit. V. 348—349. l.; Fejér op. cit. Tom. IX. Vol. 5. Budae, 1834. p. 359.

⁵⁰ 1366. Johannes filius Farago, 1408. Benedictus dictus Farago, 1468. Petrus Farago, 1474. Paulus Farago, 1522. Benedictus Farago. (Oklevélszótár 217. hasáb.)

⁵¹ *Faanyagok nevei*: fa 1055 (Oklevélszótár 540. h.), cher 1075 (u. o. 122. h.), chere 1338 (u. o. 123. h.), cherfa 1275 (u. o. 123. h.), tulg 1181 (u. o. 1004. h.), tulfá (u. o. 1005. h.) fenio 1075 (u. o. 239. h.), fenywfa (u. o. 240. h.), bik 1095 (u. o. 98. h.), big fa (u. o. 99. h.). *Megmunkált faanyagok nevei*: berena 1406 (u. o. 88. h.), gerenda 1493 (u. o. 299. h.), zarwfa 1493 (u. o. 889. h.), karo 1522 (u. o. 458. h.), both 1193 (u. o. 90. h.), dezka 1482 (u. o. 151. h.), feneo dezka 1587 (u. o. 240. h.), leetz 1423, leczzeg 1493, sindelsegh 1500 (u. o. 579. h.) sindel 1522

ekkor igen magasfokú lehetett, mert például a XVI. század elején és közepén számos magyar faber lignarius dolgozott Brassó városa számára. (Gergel lignifaber, Chyky Marton, Jacobus Chyk, Thwkwthy Martinus, Zablya Gergel.)⁵²

Ennyi az, amit a magyar faépítészet történetéről tudunk a XVI. század derekáig, ennyire tudjuk tisztázni elmosódott, homályba vesző körvonalait a kutatás mostani állapotában. Vajmi kevés mindez, de annyira, amennyire mégis megrajzolja a mult hozzávetőleges képét, és tájékoztat az előzményekről, ha csak nagy vonásokban is.

A monumentális magyar faépítészet első virágkora — jelenlegi tudomásunk szerint — a XIV—XV. században lehetett, stílusa ekkor alakulhatott ki határozott jellegével és pedig főképen azokon a területeken, ahol később is a legmagasabb művészi színvonalat érte el.

Nagy multra tekinthet vissza, mert amikor a következő századokban már alkotásaiban és nemcsak írott adatok számunkra már megfoghatatlan és szűkszavú feljegyzéseiben lép elénk, teljesen kiforrott és érett stílusban mutatkozik.

III.

A magyar faépítészet egyes területek szerint elhatárolt, különálló, jellegzetes emlékcsoportokat⁵³ alakított ki, úgyhogy behatóbb tárgyalásánál is követnünk kell az emlékek által megszabott felosz-

(u. o. 1118. h.), fy gherenda, mester gherenda, zelemen, agas, fy labfa, rag 1546 (u. o. 905. h.), hey 1587 (u. o. 361. h.) *Eszközök*: bard 1272 (u. o. 50. h.), farago bard 1588, baard carpentaria 1530. farago feyze 1530, farago kes 1588, farago zek 1587, farago zekercze 1597, vonio kes, vonio zek, zalu 1588 (u. o. 217. h.), sendel horlo was 1553 (u. o. 1118. h.), kos kywel az karokat verek ala 1532 (u. o. 458. h.), ketho was alchnak walo 1572 (u. o. 4. H.). A schlägli szójegyzékben (XV. század eleje) a következő eszközök szerepelnek: feize, bard, furo, zalw, chancan, harlo, vise (Szamola op. cit. 59. l.).

⁵² Gergel lignifaber 1526. (Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt. Bd. I. Kronstadt, 1886. S. 645.): Chyky Marton 1527—1540. (Quellen. Bd. II. Kronstadt. 1889. S. 37—38, 48, 55—56, 76, 148—149, 153—155, 246, 289—290, 292, 294, 330, 332, 387, 486, 500, 532, 536, 541, 545, 650, 661, 696.); Jacobus Chyk 1540. (Quellen. Bd. II. S. 644.). 1548—1549. (Quellen. Bd. III. Kronstadt, 1896. S. 462. 523.); Thwkwthy Martinus 1528—1529. (Quellen. Bd. II. S. 70, 83, 128, 130—133, 135—136, 138 — 142.); Zablya Gergel 1540—1550. (Quellen. Bd. III. S. 63, 413, 455—457, 462, 523, 529, 576, 579.).

⁵³ Az egyes magyar faemlékekre vonatkozó adatokat I. a Jegyzék-ben.

tást. A részletes ismertetést az ország nyugati feléből kiindulva kezdjük meg.

1.

Talán meglepőnek látszik, hogy a Dunántul, amely kőben gazdag vidék és egyben legközvetlenebbül érte a nyugati kultúra hatása, vagyis korán kifejlődött és állandóan fejlődő, nagyszabású kőépítészete volt, szintén szerepet játszott a magyar faépítészetben. De ha meggondoljuk, hogy területét részben még most is hatalmas erdőségek borítják, úgy ez mindjárt valószínűbbnek látszik. Egyes, erdős vidékeinken a falusi építkezés anyaga mindmáig tulnyomóan a fa és ez az építkezési mód régebben még általánosabb lehetett, különösen az erdők fokozatos pusztulása előtt. Természetes tehát, hogy szükség esetén az egyházak is ehhez az építésmóddhoz folyamodtak, főként megalakulásuk, fejlődésük kezdetén.

Fokozottabban merülhetett fel ez a szükségesség — amennyire az adatok tájékoztatnak — a török hódoltság idejében, midőn a folytonos háborúskodás, rablóhadjáratok, tűzvészek következtében a fennálló kőtemplomok igen megrongálódtak, vagy éppen széthordták köveiket a különböző erődítési munkálatokhoz. Szokásban volt ez mindkét hadviselő fél részéről. Az ekkor épült fatemplomokat aztán ismét a megújuló török háborúk semmisítették meg.

Különösen általános volt a faépítés a XVIII. század folyamán. A róm. katolikus egyháznak a hódoltság megszűnte után sokhelyt teljesen újonnan kellett berendezkednie, a régi templom vagy elpusztult, romokban hevert, vagy a protestáns egyházak kezébe jutott; a századok óta folytatott harcok miatt az anyagi erőforrások kimerültek, templomokra pedig sürgősen szükség volt. Így építettek aztán templomot és haranglábat fából, gyorsan és kevés költséggel. Ezeket a nép maga el tudta készíteni, hiszen házát, gazdasági épületeit is így építette fából, sövényből, vert fallal. Néhány kolostor is kezdetben csak fából épült. (Szigetvár,⁵⁴ Dömölk.⁵⁵)

Másrészt a protestáns egyházak, amelyeket a legmagasabb pártfogást élvező, újraszervezkedő katolikus egyház egyre kíméletlenebb erőszakossággal forgatott ki mindennemű egyházi javaiból, magukra hagyatva és elszegényedve szintén nem tehettek mást, mint-hogy a faépítés segítségével emeltek újból hajlékot az istentisztelet számára és állványt a harangoknak. Az egyházi faépítészetnek már fel-

⁵⁴ Rupp J.: Magyarország helyrajzi története. III. Budapest, 1876. 299. l.

⁵⁵ Magyarország vármegyéi és városai. Vasmegeye. Budapest, 1898. 202. l.

tétlenül régi idők óta meglévő hagyományait most újra szélesebb körben alkalmazták. Ezt az ősi és egyszerű építkezést sem folytathatták akadálytalanul, mert a különböző vallásügyi rendeletek minden legkisebb javítást, bővítést külön hosszadalmas engedélyezéshez kötöttek. A királyi, helytartótanácsi, megyei, földesúri engedélyek pontosan előírták a templom méreteit, anyagát, olykor felépítésének külső alakját is.⁵⁶ Az engedélyezett anyag legtöbbször a fa volt, vagyis lehetőleg kerültek a szilárd építkezés megadását. Torony használata is tiltva volt a protestáns egyházaknak, tehát rá voltak kényszerítve a haranglábak építésére. Ezeket szintén csak engedéllyel építhették, sőt helyettük nagyobb fatornyokat csak újabb hatósági hozzájárulással. A protestáns egyházak tehát egyelőre még anyagi helyzetük megerősödésével és rendezésével sem térhettek át a szilárdanyagú építkezésre. Csak a türelmi rendeletet követő idők felvilágosult szelleme változtatta meg ezt a helyzetet, aminek következtében a XIX. század fordulóján megindult a fatemplomok és faharanglábak rohamos kicserélése kőépületekkel. Ez a folyamat körülbelül a század harmadik negyedéig nagyjából befejeződött. A közlekedéstől távolabbeső, a civilizáció számára nehezebben megközelíthető falvakban, a szegényebb egyházközségek birtokában maradt még itt-ott egy-egy darab. Továbbélt, különösen az erdős vidéken maga az építési szokás, úgyhogy haranglábakat még a legutolsó évtizedben is állítottak a Dunántúlon. Gyakorlati szempontok is támogatják ennek a típusnak az életbenmaradását, különösen ott, ahol a falu kicsiny, az egyházközségnek vagyona nincs és külső támogatásban sem részesül, hogy saját erejéből mindjárt kőtornyot építhessen. Egy ilyen harangláb a falu népe, valamelyik ügyesebb ács könnyen elkészít, a vas harangállvány pedig újabb és költségsébb találmány.

A dunántúli faépítészet középkori multjáról alig tudunk valamit, adataink legnagyobb része a XVII—XVIII. századból való, amelyek fatemplomokról és faharanglábokról, deszkatornyokról emlékeznek meg.

Ami a fennmaradt emlékanyagot illeti, az túlnyomóan haranglábakból áll. Rómer gyűjtése azonban megőrizte számunkra egy dunántúli magyar fatemplom, a zalamegyei Cséb r. kath. templomának rajzait is. Rendkívül jelentősek ezek a rajzok a kutatás számára,

⁵⁶ 1713-ban a győri ref. egyház Cardinalis de Saxonia (Keresztély Ágost hercegprímás) engedélye szerint „...Domum suam Oratoriam non ad instar Ecclesiae, Sed ad formam Domus Ordinariae (uti sese in accluso Memoriali factum fore appromittunt) aedificaret.“ — Liszkay J.: A nagy-győri ev. ref. egyház multja és jelene. Győr, 1868. 167. l.

hiszen alig ismerünk közelebbről más dunántúli fatemplomot a történeti adatok szűkszavú említésein kívül, úgyhogy jóformán egyedül e rajzok segítségével alkothatunk róluk magunknak fogalmat. A csébi fatemplom külsejére nézve egészen egyszerű, torony nélküli volt, külön hajóból és szentélyből összeállítva. Fontos körülmény, hogy a szentély poligon záródású, vagyis a középkori kőtemplomok mintájára készült. Hatalmas, ácsolt, széles gerendákból volt összeállítva. Ez a típus valószínűleg az egész Dunántúlon általános lehetett, esetleg egyenes lezárású szentéllyel, vagy pedig egészen egyszerű építményeknél közönséges, négyszög alakú alaprajzzal, a lakóházakhoz hasonlóan. A csébi templom felépítéséhez lehetnek hasonlóak a többi „deszkatemplomok“, amelyeneket Baranya és Fejér vármegyében emlegetnek az adatok.

Másik jellemző típus a „talpas“, vagyis fatalpakra épített templom, amelynek falát sövényből fonták, karókból állították össze és sárral betapasztották. Ilyenek főleg Baranyában, az Ormányságban gyakoriak, ahol a házépítés is ezt a formát követi, de előfordultak Somogyban is. Érdekes példája az egyébként egyszerű külsejű kemsei templom (2. kép), mely különösen a sövényfonásról ad kitűnő fogalmat. A favázba tömören font falak a különben szegényes építésmód nagy technikai fejlettségét mutatják. A sövényfonásos, betapasztott falú építést egyébként egész Dunántúlon, sőt Magyarországon mindenfelé használták.

A fatemplomok közül többet faragott ajtók, szószékek, festett virágos padok díszítették, meg festett mennyezetek, amelyeket a Dunántúlon is készítettek. Ilyenek a motívumok adták meg művészi jellegüket, amint például a somogyvármegyei Hetés község fatalpra épült református templomáról fenntartotta a hagyomány, hogy „jeles izléssel, gyönyörű festéssel készült remekmű“ volt. Ilyen festett mennyezettel ékes templom volt a lebontott kemsei is.

A haranglábak — már amelyeket jelenleg ismerünk — többnyire egészen egyszerű típusúak, a harangállvány különféle fajtái. Legkezdetlegesebb fokon egy (Lenti) vagy két lábból (Bárhely) állanak,⁵⁷ amelyek a harangot tartják és esetleg még újabb, kisebb-nagyobb lábakkal vannak megtámasztva (Kustánszeg, Maróc), fent pedig a harang védelmére kis zsindeletető. Bonyolultabb a kéttetős típus, ezeknek a lába (a harang lába, vagyis a harangot tartó oszlop) talpfákon nyugszik, rajtuk újabb, alacsonyabb ú. n. faltartó lábak emelkednek, amelyeket a felső végükön egymással összekötnek és szintén betetőzik. Ezeknek a tetőknek az alakjában sok ü-

⁵⁷ Eltérő a simontornyai régi harangláb, amely három-három keresztbeletett lábból állt.

gyesség és kedves ötlet nyilatkozik meg. (Mumor, Kissziget, Cséb, Szilvagy [1. kép]). További fokozatban a két tető közötti részt be-deszkázzák. (Kányavár, Lenti-Szombathely). Így a harangláb már komolyabb, toronyszerű jelleget kap. Általában jellemző a dunántúli haranglábak szerkezetére, hogy alsó részük szélesebb, a felső sokkal keskenyebb, a tető alakja mindig egyszerű, alacsony, négyszögű gúla, sohasem olyan nagyarányú, sisakszerű, mint a Felvidék és főleg a keleti Magyarország fatornyain. A sajátos arányelosztáshoz következetesen ragaszkodnak, még akkor is, ha a harangláb nagyobb, jelentősebb formában építik fel, a régebbiek között pedig bizonyára volt több nagyobb szabású emlék.

Egészen egyedülálló a maga területén a nemesnépi fatorny 1793-ból (3. kép). Ugyanazokból az egyszerű elemekből, ugyanolyan elvek szerint van felépítve, mint a többi, igénytelen külsejű, kis harangláb, de nagyobb arányú, szélesebb, művészi elgondolással. A többi haranglábaknál szerepet játszó toronytörzs eltűnt, illetőleg beolvasztott a sátoryszerűen megnövekedett alsó tetőbe és így kapta egyseges, nyugodt jellegét. A régiek valószínűleg ilyenek, ehhez hasonlóak lehettek, saját korában nem állhatott olyan társtalannul,⁵⁸ mint most.

Szokásban volt még a Dunántúlon, hogy a templomokra ráillesztették a fatornyot, vagyis a templom homlokzatán helyezték el egy fatornykát, amely többnyire minden dísz nélküli, jelentéktelen deszkaépítmény. Ilyenek szinte az egész Dunántúlról ismeretesek.

Mesterneveket eddig még nem sikerült felkutatni, de ebből a szempontból érdekesen világítja meg a kérdést a baranyamegyei Zaláta község református lakosainak folyamodása Mária Terézia királynőhöz 1776-ban, amelyben így írnak: „És micsoda is tiltana minket a templomnak építésétől, holott mi faragó emberek lévén, fából minden költség nélkül felépítjük.”⁵⁹

⁵⁸ Zala vármegye 1786 szeptember 11-én kelt határozata, amely a harangok használatáról intézkedik „tornyokat vagy haranglábakat” említ. (Thury E.: A szentantalfai ref. egyház története. Pápa, 1896. 71. l.)

⁵⁹ Magyar nyelvű molnár céhlevelek: Gönyő (Győr vm.) 1770, Győrmegeye 1719, Körmen 1669, Németújvár 1669, Paks 1782, Rohonc 1669, Sármelléke 1767, Szabadbattyán 1767, Szalónak 1669, Székesfejérvár 1769, Szombathely 1779, Veszprémmegeye 1763. — Magyar nyelvű ácscéhlevelek: Szentkirályszabadja, Kis-Kovácsi, Szent István, Csajágó, Balatonfő-Kajár 1768. — V. ö. Szádeczky L.: A céhek történetéről Magyarországon. Budapest, 1889. 84—85, 94, 108, 110, 118—119, 122, 124, 128, 135; 125. l. (Ak. Ért. a Tört. Tud. köréből XIV.) Ugyanitt említve számos latin nyelvű molnár- és ácscéhlevél.

2.

Még feltűnőbb körülmény, hogy a nagy magyar Alföld végtelen síkján is emelkedtek egykor egyházi faépületek. Elszórt feljegyzések ismertetnek meg e terület faemlékeivel, melyek közül különösen a hódoltságkori adatok rendkívül érdekesekek.

Tudjuk, hogy Kecskeméten a reformátusok körülbelül a XVI. század vége felé építettek maguknak fatemplomot, miután az eleinte közösen használt középkori kőtemplomot a katolikusoknak átengedték. Mellette külön harangtorony állott, (talán a régi kőtemplom külön kőtornya, melyet esetleg a katolikusokkal közösen használhattak?), amelynek kijavítására, illetőleg faoszlopokkal való megátogatására 1642-ben adott engedélyt a budai pasa. Egy 1675-ből való javítási engedély „Kecskemét városabeli kálvinista egyház óráját és harangját fedező toronytetőt“ említ, ez a kifejezés fatornyot enged sejteni, vagy legalább is magas, hegyes, tornácos (?) fatorony-sisakot. Az előbbi feltevést megerősíti az engedély egykorú magyar felirata: „1675. Az Harangláb építéséről való czédula.“ Esetleg 1642 és 1675 közötti időben, vagy talán korábban is, a reformátusok építettek maguknak külön faharanglábat. Mindenesetre az 1675-ös engedély a kálvinista egyház óráját és harangját fedező toronytetőről beszél, az 1642-es általában „Kecskemét városbeli szegények“nek a császári hódítás óta fennálló harangtoronyáról. Az utóbbi valószínűleg inkább kőépítmény lehetett.

Az 1678. évi október 18-án kitört tűzvészben mindakét templom elpusztult, és ekkor a „Kecskemét városi keresztények“ (úgylátszik, katolikusok és reformátusok együttesen, az engedély legalább nem mond többet) két faoszlopra akartak tenni egy kis harangot, amit meg is engedtek nekik. Később aztán mindkét felekezet új templomot és tornyot épített magának.

Pontos és kimerítő adatok tájékoztatnak Nagykovács városának a XVII. században folytatott faépítkezéseiről. 1631-ben vásárolnak egy-két szál fát haranglábnak, amely, úgy látszik, még csak egyszerű ágas lehetett. Ehelyett 1639-ben, midőn a „szépszavú, nagy, öreg harangot ujonnan önttették,“ építették a város „illendő fából való tornyot.“ Ritka szerencsés véletlen folytán fennmaradt az építkezés teljes számadása, amelyből minden legkisebb részletre vonatkozólag tájékozódhatunk. Szinte példátlan a magyar faépítészet történetében, hogy ennyire kimerítő, részletes számadás teljes egészében maradjon reánk, amelynek segítségével közvetlenül betekinthetünk a régi építkezési szokásokba. A számadás szerint a harangláb készítője Izrael mester volt, valószínűleg Erdélyből kibujdosott szombatos,

rajta kívül még egyéb, hihetőleg helyi „harangláb csinálók“ is résztvettek a munkában.

Ugyanebben az időben, Tyukodi Márton papságában készült a temetőben „a kettős Auditorium“, vagyis temetői színház, a halotti prédikációk megtartására, szintén fából, deszkából. XIX. századi híradás szerint tompa keresztalakú alaprajza volt, 1882-ig állt fenn. Ilyeneket a Dunántúltól Erdélyig mindenfelé építettek, ezek nem templomszerű épületek, hanem elnyúlt négyszög vagy más ilyen egyszerű alaprajzuk van, oldalaik gyakran nyitottak.

Szintén a XVII. század folyamán, 1670-ben „építtetett egy strázsatorony a piaczon egészen fából, mellyben szokás volt, hogy éjjel-nappal vigyázzanak.“ Később, az 1752-es esztendőben mást építtetett a város, „mellynek alsó része kőből, felső része pedig fából van.“

1758-ban zsindelezték a református templom tornyát, amelyet a XVIII. században építhettek ki újból, talán az 1639-es fatorony pusztulása után. (Előfordult ugyan többször, hogy ha volt is kőtorony a templomnak, a súlyosabb harangot mégis külön haranglábban helyezték el, ha a torony nem volt elég erős, hogy megbirja.) Sudár, magas toronysisakja volt, veresre festett zsindeletével, helyette később Foerk Ernő és Sándy Gyula terveztek újat 1906-ban.

Mindezekből a területükön jóformán egyedülálló építkezésekből semmit sem ismerünk, elpusztultak, lerombolták őket nyom, emlék nélkül. Csak feltételezhetjük, hogy a nagykőrösi piaci strázsatornyok, mind az 1670-es, mind az 1752-es valószínűleg tornácos sissakkal voltak ellátva, annál inkább, mert vigyázásra, vagyis védelmi szempontból épültek, és nagyméretűek, magasak lehettek, hogy messzire lehessen látni belőlök. Így értelmezhetjük az 1752-es leírás szavait: „alsó része kőből, felső pedig fából van.“

Ilyenféle toronysisakja lehetett a nagykőrösi templomnak is, hasonlóképpen ilyennek képzelhetjük a kiskunhalasi református templom 1782-ben készült toronyfedelét, amelyet 1784-ben a villám csapása rombolt le rendkívüli magassága miatt.

Erről a területről való első faragó mesterneveink, az említett Izrael mester Nagykőrösön, azonkívül az a név, amelyet a kiskunszabadszállási ref. templom régi kórusának alsó gerendáján levő felirat őrzött meg. (Hoc opus aedificatum est a Judice primario Stephano Hintókh anno 1628. mestere Sarkadi Mihály).

Magyar ácsokon, faragókon kívül mohammedán mesterekkel is dolgoztattak. Így érdekes adat, hogy 1639-ben (ugyanabban az évben, amikor a nagykőrösi fatorony épült) „Kőrös városa magistratusa Pesten lévő házáat török mesteremberek által megsindeleztette.”⁶⁰

⁶⁰ Balla Gergely: Nagykőrösi krónika. Kiadták Szabó K. és Szilágyi S. Kecskemét, 1856. 29. l. — Történeti emlékek a magyar nép községi- és magánéletéből. I.

Számos későbbi adat ismeretes továbbá, melyek fából, faoszlopokra sövényből készült templomokat és főleg haranglábakat említenek Pest, sőt Jász-Nagykun-Szolnok vármegye területéről. Gyakoriak a templomtestre helyezett deszkatoronykák. Ezek és az ágasszerű, kicsi haranglábak, mint a legegyszerűbb formák természetesen a magyar faépítészet egész területén megtalálhatók, és nem különösen jellemzők egyik vidékre sem.

Szokásban volt ez az egyszerű faépítkezés a délvidéki megyék területén (Bács-Bodrog, Csanád stb.), ahol az újabb települések megindulásakor magyarok és más népek, svábok, tótok egyaránt felhasználták sövényfalú templomok, faharanglábak emelésére.⁶¹ Itt, ezen a vidéken valószínűleg nem is lehetett sok különbség közöttük

3.

Míg az Alföld faépítésze inkább csak az írott forrásokból felmerülő sejtetem, a Dunántúl nagyrészt a szükség és a szegénység építésmódja, jelenlegi emlékeiben pedig egy kisebb terület sajátos érdekessége, addig a magyar Felvidéken a szó határozott értelmében vett faépítészetet találunk, amelynek fejlett stílusa, más területekétől könnyen megkülönböztethető jellege van. Feltűnő, hogy a többi magyar vidékekkel szemben, mint a Tiszántúl és Erdély, ez a csoport áll legközelebb a kőépítészethez és őrzött meg aránylag legkevesebbet a faépítés ősi, eredeti felfogásából. Stílusa nagyjából egységes, de kevésbé önálló, jellegét a történeti stílusok, elsősorban a renaissance döntő befolyása határozza meg. A felsőmagyarországi renaissance legkedvesebb motívumát, az árkádot, a faépítészet is korán átvette és ennek körében éppen olyan népszerű lett, mint a kőépítészetben. Megkönnyítette, természetessé tette ezt az átvételt, hogy fában ugyanolyan feladatokat kellett megoldani, mint a nagy építészetnek maradandó anyagban. A faépítészetnek szintén a harang- és templomtornyok építése volt a legfontosabb művészi problémája. Ezek azok az építmények, amelyeken leginkább lehetett és kellett művészebb formákat kialakítani, az egyszerű technikai megoldáson túl. Kézenfekvő tehát, hogy a kőépítészet rokon emlékeinek hatása a faépítésre ösztönzőleg hatott. Elősegítette a hatást a kifejlett városi kultúra, amelynek megnyilatkozásait a vidék falusi lakossága mindig szívesen utánozza. A Felvidéken pedig a városi templom- és

⁶¹ V. ö. Magyarország vármegyéi és városai. Bács-Bodrog vármegye. II. Budapest, 1909. 320. és köv. l.; Orthmayr T.— Szentkláray J.: Történeti adattár Csanád egyházmegye hajdana és jelenéhez. I. Temesvár, 1871. 553. l.

harangtornyok a XVII. században túlnyomórészt árkádosan épültek⁶² (ezt a motívumot különben szelvében használta az egykorú felvidéki építészet), természetes, hogy a falusi építkezésekben is ezt vették mintául. Kint a vidéken is árkádos tornyokat építettek, csak hogy fából. Annál érdekesebb, hogy az árkád ilyen általános lett a faépítészetben, mert ez a forma a fatechnika sajátoságaival éppen ellenkező. A fát természete ellenére meghajlított, ívelő alakba kényszeríti, holott annak az egyenes vonalak inkább megfelelnek.

Amilyen változatos és sokféle formában jelenik meg az árkád a kőépítészetben, éppen olyan ötletes és ügyes, egyéni típusokat alakított ki belőle a faépítés is. Különösen jellemző a haranglábak egyik csoportja, amelyik főleg Borsodban, de Hevesben, Hontban is szokásos. Többnyire kőalapra vagy teljesen fából készültek, négy-szögletes, széles, alacsonyabb építmény a törzs, erre ugyancsak négy-szögletes, de kisebb építmény kerül, amely feljebb ugyanabban a vonalban nyitott árkádokban folytatódik tovább. Az árkádok alacsony, zömök pilléreken nyugszanak, amelyek néha már szinte a kőépítészet toskán oszlopait juttatják eszünkbe jellegzetes arányaikkal. Az egész tornyot közepes magasságú, egyszerűbb, olykor csúcsos sisak fedi. A felső árkádok rendszeren igen nagyok, tágasak, csak egy-két ívhajlásból állanak (Szalonna [5. kép], Mályinka 1785 [4. kép]. Nád-újfalú, Horváti), benyomásuk ezért valósággal derűs és barátságos.

Ez a haranglábtípus annyira magán viseli egy bizonyos újabb kor kőépítészetének hatását, hogy a faépítészet régebbi, eredeti formái róluk szinte teljesen eltűntek, ezeket már rekonstruálni sem tudjuk. Csak talán az arányok, a nyomott, széles felépítés valami olyan, ami már korábban is meglehetett.

Sejteni engedik ezt egyes régebbi emlékek, mint például a gécsfalvi hatalmas fatorny (7. kép), melyet 1673-ban Makkfalvi János, a Forgács-uradalom „gondviselője” építtetett, török fogságból való kiszabadulása emlékére. A torony építésének történetét az egykor a torony gombjába elhelyezett írás részletesen elmondja, az egyik gerenda felirata pedig készítőjét is megnevezi Polonyi János molnár személyében. (Molitor Joannes Poloni).⁶³ Felépítésének egyes motívumai egészen szokatlanok a felvidéki faépítészetben, főleg kiszé-

⁶² V. ö. Balogh J.: A renaissance építészet Magyarországon. II. — Magyar Művészet. IX. 1933. 346—347. l.

⁶³ Magyar faragómolnárok dolgoztak 1683-ban Zboróban (Ördög Márton, Szabó Pál) és 1690-ben Munkácson (György mester). (Takáts: Rajzok a török világból. II. 434—435. l.). — Magyar nyelvű molnárcéhlevelek Gyöngyös 1773, Gömör- és Hontmegye 1773. — Magyar nyelvű ácscéhlevelek Gömör- és Hontmegye 1670, 1698 (a molnárokkal együtt). Gyöngyös 1782. (V. ö. Szádeczky op. cit. 85; 84. l.) Ugyanitt említve számos lalinyelvű molnár- és ácscéhlevél.

lesedő, köpenyegszerű eresze régies, meg a kiugró tartógyámokon nyugvó erkély tér el az ismert, újabb felvidéki fatornyok egységes vonalú alakjától. Ezek a motívumok már a tiszántúli-erdélyi faépítészetre emlékeztetnek.⁶⁴ A harangház körül árkádok futnak, hozzá szabályos ívelésben. Lezárása eredetileg magas, hegyes sisak lehetett, amelynek alsó része középmagasságig még most is megvan. Erre egy későbbi javítás alkalmával barokos, harangalakú tetőt, helyeztek.

Hasonlókorú és hasonlóan régies jellegű a kis-azari fatorny 1619-ből, amely jelenleg tót katolikusok birtokában van. Történeti adatok szerint a kis-azari templom éppen a XVII. század elején, mikor a harangláb épült, a reformátusok kezén volt, tehát a fatornyot a reformátusok készítették. Ilyenformán esetleg ez is magyar kéztől származhatik. Felépítése különös módon a marosszéki haranglábakra emlékeztet.

Abaúj és Zemplén vármegyék egyes haranglábjai még leginkább őriztek meg valamit a renaissance korszakát megelőző faépítészet egyszerűbb stílusából. Ilyen reminiscenciák láthatók a kezdetlegesebb felépítésű selyebi, telkibányai haranglábakon. Szerkezeti alap gondolatuk, szélesebb talapzati és keskenyebb felső rész, még a borsod-, hont-, hevesmegyei csoporthoz hasonló, de arányaik mások és az árkád teljesen hiányzik róluk. Az egyszerűbb formák talán valami régebbit őriznek, amit valószínűleg a közeli Tiszántúl hatása tett lehetővé.

Másik igen jellemző és gyakori típusa a felvidéki faépítészetnek az erkélyes, tornácos fatornysisakok. Sűrű alkalmazásukat védelmi szempontok is szükségessé tették és formájukat épen az erődítési technikából kölcsönözték. A Felvidék igen fejlett várépítészettel rendelkezett, ahol gyakran alkalmazták a fából készült, külső védőfolyosókat.⁶⁵ Veszélyeztetettebb, ellenség számára hozzáférhetőbb pontokon, többnyire magaslatokon épült templomokat a Felvidéken is szokás volt megerősíteni, bástyákkal, kapukkal ellátott kerítésfallal körülvenni. Magát a templomtornyot is kialakították védelmi célokra és ezért torná-

⁶⁴ A donátor, aki nevéből következtetve erdélyi származású lehetett, talán erdélyi mintaképek után akarta felépíttetni.

⁶⁵ Metszeteken több tornácos bástyatorony látható. Például: Kassa 1617. (Történelmi Képcsarnok Lt. sz. 2081.); Korpona (T. K. 4168.); Árva (T. K. 4546.); Sáros 1617. (T. K. 2389.) — A korponai Tarisznyavár is tornácos fedelű. (Nagy M.: Magyarország képekben. II. Pest, 1868. 27. l.; Varju E.: Magyar várak. Budapest, s. a. [1932.] 73. l.). A nógrádi vár öreg tornyán szintén volt tornác. (Kubinyi F.— Vahot I.: Magyar és Erdélyország képekben. III. Pest, 1854. 55. l.)

cos sisakkal látták el.⁶⁶ Szokás volt a kapukat is ilyen szakállszárítókkel felszerelni, mind a várakban,⁶⁷ ahol a leltárak többször említenek „kapu felett való filegóriát,” mind a templomkerítéseken. De ezek egészen egyszerűek, nem olyan kifejlett alakításúak, mint az erdélyi magyar templomok kapubástyáin levők.

A tornácos fatoronysisakok egyik típusán a tornác és a tetősisak közvetlenül illeszkednek a toronyfal síkjába, a fából készült felső toronyrész folytatja a kőépítményt. Ilyen a szokolyai templom tornya, amelynek tornácán csak kisebb, lőrésszerű nyílások vannak, sisakja alacsonyabb, vagyis még a védelmi szempontok uralkodnak rajta. Többnyire azonban minden oldalról nyitottak és magas, hegyes sisakjuk van, mint a sajóvámosi templom toronyfedelének. Erre a változatra hatott a kőépítészet a legerősebben. E tornyok árkádos, pilléres felső része olyan, mint az árkádos kőtornyoké, azzal a különbséggel, hogy fából készült.

A fatoronysisakok másik csoportjának alsó tornáca erkélyszerűen kiugrik, a toronyfalból kinyúló tarló gyámokon nyugszik. Ez a tulajdonképeni körjárat, a védőfolyosó, amely a Felvidéken többnyire az igen karcsú kőtornyokhoz képest feltűnően széles (szendrői kőharangláb.). A renaissance építészet hatására később a kiugró erkélyes fatoronysisakok tornácát is árkádokkal díszítették, amelyeket különösen ezeken az emlékeken rendkívül gazdagon alkalmaztak. Szépen ívelő, sűrű nyílású árkádok fogják körül fent a torony testét például a miskolc-avasi kőharangtorony XVII. századi tetőzetén és a boldvai egykori apátsági templom toronyfedelén. Az utóbbi szakállszárítójának díszesen faragott, szép mintájú deszkacsipkézete a Felvidéken egészen ritka és már a Tiszántúl hatását érezteti.

Az árkád egyes alkotóelemei külön is feltűnnek a faépítészetben. A györkei egyenes lezárású, tornácos sisakot faragott balusteroszlopok tagolják, amelyek éppen úgy a késő renaissance hatására mutatnak, mint a falusi házak balusteroszlopos tornácai.

⁶⁶ Drégelypalánkát ábrázoló 1617-es metszeten (G. Houfnagel) tornácos templomtorony látszik, amelyből füstölgő ágyúk merednek elő. (Tört. Képes. 2368.; Braun, G.: *Theatri praecipuarum totius mundi urbium Lib. VI. s. I. [Coloniae], 1618. fol. 39.)*

⁶⁷ 1572-i összeírás a sümegi várról: „in propugnaculo ligneo zakal zarazto nuncupato“; 1609-i összeírás: „in moeniis zakal zarazto vocalis“. 1626-os leírás a regéczi várról (Abauj-Torna vm.) „...egy filegoriás kerekded bástya; az vár belső kapuja előtt egy fából épített filegoria vagyon, padszék körül“ (Takáts: *Rajzok a török világból. II. 53. 1.*); hasonló leírások a szentmiklósi várról 1673-ból (u. o. 53. 1.) és a magyarbéli várról (u. o. 54. 1.). — Voltak kisebb-nagyobb vigyázóházak is fából, ú. n. tarisznyavárak (u. o. 66—71. 1.). A filegoria egyéb nevei szakállszáraztó. morgószín, henyélők helye, nyári felház (u. o. 53. 1.).

A szögletes gúlaalakok kombinációjából álló toronysisakok eleinte magas, sugár csúcsban végződtek, később ismét a városi kultúra hatására a nagy építészet újabb stílusa, a barok ezeket is teljesen megváltoztatta, amint a renaissance tette a kiugró erkélyek tornácával. Többé-kevésbé bonyolult szerkezetű, nehézkes hagymasisakok kerültek a templomtornyokra, a körülfutó árkádok fölé (Serke). Az újabb sisakok, mint a csetneki és tolcsvai tornyoké már két stílus, a renaissance és a barok kissé ellenszenves összeolvadását mutatják. Ezekkel aztán a toronyépítés lassan kikerült a faluból, a népművészet és a falusi ácsmesterség köréből. Különösen gyakoriak lettek a templomtetők nyergére elhelyezett, barok sisakos deszkatornyók, főleg a városi templomokon (ú. n. huszártornyok, többnyire a szentély felőli oldalon). Nemcsak a Felvidéken, de Magyarország egyéb vidékein is többfelé előfordulnak. Mind a városi ácsság művei.

Megtörtént azért néhol, hogy a falusi faragók harmonikusan összeegyeztették a két stílus elemeit, mint a zsiپی haranglábon (6. kép), amelynek harangháza körül nagy, kettős árkádnnyílások vannak, tetején hagymasisak és ennek ellenére kielégítő, megnyugtató hatást kelt, talán éppen azért, mert mindkét motívum egészen leegyszerűsített formában jelenik meg.

Általában azonban a barok hagymaalakú sisak már nem volt alkalmas arra, hogy a népies faépítészet magáévá tegye és újat, saját művészi törekvésének és technikájának megfelelőt alkosson belőle, amint a renaissance árkáddal — még a látszólagos technikai ellentmondás ellenére is — megtette. Ennek az lehet a magyarázata, hogy az árkád — mint motívum — a magyar nép lelkületének megfelelt, felfogásával rokonnak és hasonlóknak érezte, amit bizonyít az árkád nagy népszerűsége a későbbi falusi házépítészet terén is.

Érdekes, sajátosan egyéni építmény a különálló haranglábak sorában a radostyáni ref. templom fatornya 1762-ből, amely voltaképpen a borsod-hevesi, négyszögű toronytípusnak sokszögű változata. Erősen hajlott, kidomborodó vonalú tetővel fedett, sokszögletes talpzata széles árkádokban folytatódik, tetején magas, szintén hajlott, puha felépítésű, sokszögű sisak. A barok művészet szelleme nyilvánul meg rajta, annak ellenére, hogy formáinak mintaképét nem igen lehetne szó szerint megjelölni a barok kőépítészetben. Inkább az a mód, ahogyan a szögletes és ívelődő formákat felhasználja és összeolvasztja az, ami barokosnak hat.

A felvidéki magyar faépítészet stílusának eredetét általában két tényező határozta meg: a nyugati, történeti stílusok, a renaissance és a barok építészet hatása meg az erődítési technikáé, a várépítészeté. Ugyszólván lépést tartott a nagy építészet fejlődésével, mert XVII.

századi emlékei a renaissance stílust mutatják, a XVIII. században pedig már fellép a barok hatás, ami a Felvidék építészeti kronológiájának körülbelül meg is felel. Régibb hagyományokat csak egyes haranglábak sejtetnek, azonkívül pedig az egyszerű tornácos sisakok.

A felvidéki faépítés szerepére érdekes, jellemző adat Heves vármegye felhívása az egyházi javak összeírására a XVIII. századból. A kérdőpontok között szerepel: a templom kőből, sárból, sövényből, gerendákból épült-e?⁶⁸ Emlékszerű ismeretünk a fatemplomokról nincsen, noha az adatok szerint egykor a Felvidék magyar területén általánosan szokásban voltak. Feltehetjük azonban, Magyarország egyéb vidékeinek ismert anyaga alapján, hogy itten is a középkori kőtemplomok alaprajzát vették mintaképül a fatemplomok építésében. Erre látszik utalni a kassai ref. fatemplom (épült 1732-ben) leírása, mely szerint „formájára nézve tört szegeletű“, vagyis poligon záródású volt. Külsőjük, mint többé-kevésbé minden fatemplomé, igénytelenül egyszerű lehetett, mellettük külön harangláb, vagy pedig szintén a kőtemplomok mintájára, a homlokzatra illesztett kis zárt deszkatorony. Konstruktív és dekoratív művészi hajlamok és képesség kifejtésére egyaránt a torony alkalmas, mint amelyik az egyházi épületnek megadja az egyéni, semmi mással össze nem téveszthető jelleget, akár a templomtesten volt elhelyezve, akár külön, már annál fogva is, mert ez tűnik fel leg hamarább és legmaradandóbban, ezt lehet legjobban változtatni, alakítani, díszíteni. Az Isten házának megvolt az egyszer már kialakult formája, azon legfeljebb gyakorlati követelmények változtattak, bővítettek. Inkább a belsejében nyílt tág tér a díszítésre. Alaprajzi kérdések, a téralakítás gondolatának fejlesztése a népet sohasem érdekelték, nem is érdekelhették. Azt átvette, amint a nagy művészetben kialakult példa mutatta, csak átformálta a saját szükségleteinek és lehetőségeinek megfelelően. De ahol a felsőbb eredetű alapkonstrukció véget ért, ott kezdődött a nép igazi szerepe és a hozzákerült formákat felöltöztette a saját képzeletének hímes köntösébe. Így válik a „gesunkenes Kulturgut“ valóságos népi művészetté a felvidéki magyar faépítészet esetében is.

⁶⁸ Szederkényi N.: Heves vármegye története. IV. Eger, 1893. 199. l.

4.

A Tiszántúl végre olyan vidéke a magyar faépítészetnek, amelyet adatokból és emlékekből egyformán nagyarányúnak és nagy-jelentőségűnek ismerünk meg. Az írott források megvilágítják mult-jának egész képét, emlékeiből pedig még napjainkban is szép sorozat áll fenn, amelynek alapján művészi kialakulásáról hozzávetőlegesen fogalmat alkothatunk.

Területileg magában foglalja a tiszavidéki és ezekkel határos magyar településeket, nagyjából a tiszántúli református püspökség kiterjedésével azonos. Ezen a területen a faépítészet története egyben elsőrendű egyház- és településtörténeti problémává lesz, a fatemplomok és fatornyok mintegy a magyarság útját jelzik abban a küzdelemben, amelyet a két irányból is, keletről a román, északról a rutén, előrenyomuló idegen népfajok ellenében folytatott, saját jövője és kultúrája életbenmaradásáért. Az utóbbi két nép is nagy és kifejlett faépítészzel rendelkezett, a magyarság művészete azonban nem olvadt bele, hanem az elnyeléssel fenyegető ár közepette virágzó faépítészetet hozott létre, amely nemcsak távolmaradt a román és rutén faépítészet hatásától, hanem még mindkettőre jelentős befolyással volt.

Ezt a magasrendű faépítészetet gyakorlatilag a felső tiszavidéki hatalmas erdőségek kiváló faanyaga tette lehetővé. A távolabbi síkság építkezéseihez is innen szereztek építőfát,⁶⁹ amelyet vízi úton könnyen szállíthattak, vagy esetleg magát a készen kifaragott építményt eresztették le darabokra szedve a Tiszán. A bihari Sárrét rendszeren az Erdőhátról,⁷⁰ néha az erdélyi határhegyek, főleg a Rézen levő erdők anyagából vágott.

Művészi fejlődésében ösztönzést, hatásokat nem közvetlenül a nagy művésztől, a kőépítésztől kapott, hanem egy másik faépítésztől, az erdélyitől, amely a kőépítészet felhasználható motívumait már a faépítészet formanyelvére átfogalmazva, saját kifejező ereje által kiérlelve közvetítette a Tiszántúlnak. Csak a szomszédos Erdély őseréjű faépítészetének állandó hatásával magyarázható, hogy

⁶⁹ Gr. Károlyi Sándor például gr. Teleki Ádám börvelyi gazdatisztjéhez fordult és a gróf Malomajján és Fábianháza körül lévő erdeiből kért alkalmas szál-fát és lécet a nyírvasvári templom és a nagykárolyi vár tornyának javítására (1742. jul. 10, jul. 18. és 1743. máj. 27-én kelt levelek. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum, gr. Teleki László [gyömrői] ltra. Válogatott missilis. — Kelemen Lajos közlése.).

⁷⁰ Az „Erdőhát“ Nagyszalonta, Erdőgyarak, Árpád, Tenke vidéke. Az itteni rengetegek a mult század folyamán veszték ki. — Ezen a területen. Bihar megyében volt az Anonymustól említett „Ygfon“ erdeje (Fontes Domestici II. p. 44.).

a Tiszántúl is megőrizte a faépítés teredeti mivoltában, nagyjából megmaradt a régebbi formákban, azokat magas művészi fokra fejlesztette és még később se igen vette át a kőépítészet újabb változatait. A közös vonások, jellemző tulajdonságok egész sora fűzi a két terület faépítészetét egymáshoz.

Erdély határa eszmeileg valóban nemcsak a Királyhágó vonaláig terjed, hanem földrajzi és kulturális szempontból egyaránt csak a hozzácsatlakozó Részek-vel együtt alkot összefüggő egészet. Ez az összefüggés egyszer politikailag is fennállott, midőn a fejedelemség korában a Tiszántúl jó része Partium néven Erdélyhez tartozott. Ennek a területnek a kultúrája még a XVIII. század folyamán is magán viselte azokat a nyomokat, melyeket az együvértartozás kora hagyott rajta, különösen a Partium belső övében (Bihar, Szatmár stb. vármegyék). Megkönnyítette ezt a kulturális összeolvadást a hasonló szellemi feltételek (protestantizmus) és a rokon lelki alkat. Általános megfigyelés, hogy a magyarság körében minden ősi holmi (értve ezen nemcsak a tárgyi, de a szellemi sajátságokat is) nyugatról hátrál kelet felé. Hogy pedig ez így igaz, annak nem egyedül az a magyarázata, hogy a nyugati magyarság erősebben ki volt téve a nyugat állandó befolyásának, a keleti kevésbé és ennél fogva a nyugati magyarság inkább elveszítette az ősi sajátságokat, mint a keleti, hanem az is, mert a keleti magyarságban faji összetételénél és életkörülményeinél fogva mindig inkább megvolt a hajlam és a képesség, hogy ezeket a sajátságokat megtartsa — mondhatnánk lelki szükségből. Ezért a magyarság fellegvára Erdély és ennek a fellegvárnak előretolt bástyája a Partium.

A tiszántúli faépítészet multját egészen a XIV. század elejéig tudjuk visszafelé követni az írott adatok segítségével.⁷¹ A XV—XVI. századból is van néhány adat, de az anyag zöme adatban, emléken egyaránt a XVII. és XVIII. századból való, melyekből fejlődése elég világosan bontakozik ki. Szórványosan még a XX. században is keletkezett néhány harangláb, de ezek a népművészet általános hanyatlása korában csak szerényebb igényű alkotmányok.

A XVII. század elejéről való legelső adatunk a nagybányai egykori Szent István-templom (akkor a református egyház birtokában) tornyának fatoronysisakjára vonatkozik, amelyet 1619-ben kaszai Farkas Péter készített. (1769-ben leégett). A feljegyzések szerint ez a toronyfedél igen magas volt, sarkán négy kisebb toronnyal díszítve. Szerencsés körülmények folytán a torony régi képét egy XVIII. századi festmény (10. kép) fenntartotta (jelenleg a nagybányai r.

⁷¹ V. ö. a II. fejezetben közölt adatokat. (18—19. l.)

kath. plébánia ebédlőjében) és így tudjuk, hogy a fatoronysisak nemcsak négyfiatornyos volt, de egyúttal már árkádos tornácú. Legkorábbi hiteles emléke ez a négyfiatornyos, árkádos fatoronytípusnak, amely itt, a magyar mestertől való nagybányai toronyfedélben teljesen készen, kifejlődött formájában tűnik fel. Ez a típus még korábban Erdélyben alakulhatott ki, ahol a négyfiatornyos sisakot és a renaissance árkádot ekkor már ismerték, és onnan terjedt át a szomszédos Partiumra. A keleti Erdély területén a XVI. század második felében a mezőcsávási fatorony már négyfiatornyos volt. Azonkívül a nagybányai toronyfedél mestere, Farkas Péter járt Erdélyben, ahonnan magával hozhatta ezt a megoldást. A kolozsvári számadáskönyvek szerint 1617 április 13-án érkezett Marosújvárból Kolozsvárra.⁷² Valószínűleg a fejedelem, Bethlen Gábor szolgálatában állhatott, mert a bíró hagyásából a város költségén megvendégelik. Ugyanez a feljegyzés mondja róla, hogy ő építette a „váradi tornyot“. Ez az építkezés alkalmasint a nagybányaihoz hasonlóan szintén valamilyen tornácós fatoronysisak lehetett. A nagybányai torony rendkívül fontos és érdekes emlék, mert egyrészt Erdély művészetének hatását, kisugárzását bizonyítja, másrészt rámutat a tiszántúli fatornyok egyik legrégebb valószínű mintaképeire. A Partium-béli fatornyok legkedveltebb és legfeltűnőbb sajátja a keleti bányavidéktől a Hajdúságig éppen a négyfiatorony, — többnyire árkáddal együtt, — amelynek első előfordulását a Partiumban a nagybányai elpusztult fatoronysisak jelenti. Valószínű, hogy Nagybánya, mint a XVII. században a tiszamelléki református egyházak egyik vezető központja, a templomépítés terén is példaadó hatással volt a környékbeli, kisebb falusi egyházakra, amelyek saját építkezéseiknél a központban, a városban látott megoldás mintáját követték. A nagybányai torony mindenesetre nagyban hozzájárulhatott a négyfiatornyos típus elterjedéséhez és egyik főtényezője lehetett óriási népszerűségének a Tiszántúlon.

Legelső, ma is meglévő emlékünkhöz a nyírbátori széles, zömök fatorony (17. kép), valószínűleg a XVII. század első feléből. Abból az alkalomból készülhetett, midőn az iktári Bethlenek (tehát erdélyi patronusok) 1640-ben harangot önttettek a bátori ref. egyház számára. Alkalmasint éppen ennek a harangnak az elhelyezésére építették, amelyik még most is a fatoronyban van. Felépítése alapján tér el a fennebbi vázolt felvidéki típusoktól, amelyek tulajdonképpen egy kisebb és egy nagyobb négyszögű építménynek egy-

⁷² „Eodem die (1617. apr. 13.) Farkas Péter Marosújvárból érkezvén, mely az váradi tornyot felcsinálta, bíró uram hagyásából gazdálkodtam neki“. Kolozsvári számadáskönyvek. 14a. csomó, XVII. köt. 26. l. (Kelemen Lajos közlése.)

más fölé helyezéséből állanak. Itt a felépítés magja a torony törzse, mely lent hatalmas tetősátorban, ereszen szélesedik ki, fent pedig a kiugró, tornácos erkélyen nyugvó, magas, csúcsos sisakban folytatódik, melyet a sarkokon még négy kisebb fiatorony díszít. A harangláb körülfutó tornáca alacsony, amelyre a tetősisak egészen közvetlenül van ráhúzva, úgyhogy félig eltűnik alatta. Régies a saroktoronyok megoldása is, amelyek a tető hajlásából nőnek ki, nem pedig külön vannak ráillesztve, mint a későbbi emlékeken. Sisakjai a négyszögű alapgúlából a nyolcszögbe mennek át, magas sudárral (a kis harangalakú végződés későbbi átalakítás maradványai). Arányai alacsonyak és régiesek, köpenyszerű eresze szélesen elterül, csaknem földig ér.

A tetőnek ez az erős lehúzása a tornáca és más sajátságok a zsurki négyfiatornyos tornyot is még a XVII. századba helyezik és stílus, formakezelés alapján megerősítik a hagyományt, amely körülbelül háromszáz évesnek tartja. Talán a benne függő nagy harang öntésével egyidejűleg, 1655-ben készült. Az újabb időkben különféle javításokkal régi formáit erősen megváltoztatták.

A XVII. század végéről, 1691-ből való a szintén négyfiatornyos vámosatyai fatorony. Arányai megnyúltak, karcsúbbak, a tornác már szabadabb, nyitabb. Ez különösen akkor tűnik fel, ha korábbi emlékekkel, főképen a nyírbátori fatoronnyal hasonlítjuk össze, amely nagyjából azonos felépítésű, ugyanolyan elemekből áll. Egyik legfeltűnőbb változás, hogy a tető már nem borul rá a tornáca, nem takarja el az osztások felső részét, a fiatornyok is szabadon válnak el a tető síkjától.

A Partium fontos XVII. századi emléke a nagykállói várban lévő fatorony, melyet egykorú metszetekből (8. kép) ismerünk. Ugyancsak széles, régies arányai voltak, szerkezete — kiszélesedő, négyszögű alapépítményen emelkedő, egyszerű gúlaalakú, feltűnően magas, süvegszerű, csúcsos sisak — egészen kivételes. Érdekes, különös szokása volt a Partiumnak, hogy a pusztai várakba nemcsak védőfolyosókat, filegóriákat, de egész fatornyokat helyezett el. Váradon az öreg Rákóczi György fejedelem építtetett ilyen filegóriás tornyot a várban, igaz, pléhhel, bádoggal fedve, de alakjára valószínűleg a fatornyokhoz hasonlóan, ahová „a harangok és az óra helyeztetek vala.“ Ugyanez lehetett a rendeltetése a többi, várakban elhelyezett fatornyoknak. Felépítésére nézve a kállói fatorony a Partium másik nagyon elterjedt toronytípusának az előzménye. Ezt többnyire karcsú, magas, szögletes sisak fedi, harangháza tornáccal van körülveve, amelyeket rendszeren egyenes lezárású, gerendakötések tagolnak, egy-egy oldalon egy vagy több osztással. A fedél alaprajza is négyszögű, ez a forma a sisak magasan felemelkedő sudarában

finom átmenetben nyolcszögű lesz, vagy olykor, és ez a ritkább fajta, kerek.

A XVII. századi emlékek sorában kell megemlékeznünk a hajdúhadházi ref. templomról (9. kép) is, amelyet egy XIX. századi rajz alapján ismerünk. Elrendezése — külön kőtoronnyal bíró középkori templom, amelyet kőfal vesz körül, megerősített kapukkal, — megfelel annak a kerített magyar templomtípusnak, amelyet Erdélyben ismerünk, főleg a kalotaszegi példából. A templom és az egyik bástya felett magas, tornácos fasisak emelkedik, ezek még fokozzák a hasonlóságot. A templomot és a tornyot többször javították, legutoljára 1743-ban készítette el a torony új fedelét Orbán Mihály derecskei ácsmester az 1740-i égés után, a kerítésfal azonban még a XVII. században 1654-ben épült, amint a bejárat feletti felirat mutatja. Az új tető valószínűleg a régi után készülhetett, vagy legalább is attól lényegesen nem tért el, úgyhogy ezt az alakját még a XVII. században nyerhette és a későbbi renoválások alkalmával csak megújították. Emellett szólna a fatornyok szélesebb felépítése, a kerekded alak és az ebből a kerek alapból feltűnő merészen felszökő sisakforma.

Az erődített templom típusa a későbbi időkben sem volt ritka a Hajdúságon⁷³ és a Tiszántúl egyéb vidékein. Írott források gyakran említenek bástyákkal megerősített templomkerítéseket, így tudjuk, hogy 1809-ben a hajdúnánási ref. templom „vagyon csaknem négy szegletű kőkerítésnek a közepén építve, mely kerítésnek a négy szegletén vagyon négy kerek granarium építve, kerek bolt-hajtásra, hegyesen megsindelyezve, bádoggal vitorlával.”⁷⁴

A XVIII. században ugyanezeket a fatornyotípusokat (egyszerű és négyfiatornyos) találjuk, de bizonyos módosításokkal, már amennyire ezt a faépítészet inkább helyileg, mint időben változó jellege lehetővé tette. Ebben a korban általában karcsúbb, megnyultabb arányok és könnyebb felépítés jellemzők, továbbá erősebb magassági tendenciák, főleg a négyfiatornyos típusban. A torony törzse megnövekszik, a kiszélesedő ereszt viszont háttérbe vonul, az erkély meg erősebben, jobban kiugrik.

Az egyszerűbb felépítésűek még ekkor is megőriznek valami komoly, szilárdabb, régiesebb jelleget, aminek legszebb példája a beregmegyei tivadari fatorny (12. kép), melyet Papp Mózes készített 1757-ben. Vele egykorú a hasonló alakú szatmárvármegyei

⁷³ Györffy I.: Az alföldi kertés városok. — Néprajzi Értesítő. XVIII. 1926. 113—114. l.

⁷⁴ Az 1773-i tűzvész után készült, 1810-ben leégett. (Debreceni Prot. Lapok. 1899. 146. l.)

sárközi fatorny (15. kép), amely azonban sokkal könnyedebb, egységesebb benyomást kelt.⁷⁵ Ehhez a típushoz tartozik a különálló csarodai harangláb is. Ezeknek nincsen kiugró erkélyük, de azért a körülfutó mellvéd csipkés deszkázása néha megvan, és kiemelkedés nélkül rásimul a torony testére.

A négyfiatoronnyal együtt most már kedvelt és általános motívum a tornác szabályos, árkádos kialakítása. A XVIII. századi emlékeken a tető nem húzódik le többé annyira, mint a régebbi tornyokon, miáltal a tornác a harangház körül magasabb lesz és szabályos ívalakban hajlik. Erdély hatására az árkádsor sohasem olyan sűrű és zsúfolt, mint a Felvidék egyes emlékein, hanem csak néhány, rendszerint négy, nagyobb széles, tisztán tagolt ívnyílásból áll. Az ilyen fajtájú tornyok többnyire igen nagy méretűek, könnyed felépítésűek és kifinomult arányúak, mint az elpusztult csekei fatorny (11. kép) 1729-ből, — amelynek közelében Kölcsey nyugodott — vagy a nagylónyai fatorny (18. kép), amely részleteiben is különös szépen van kidolgozva. Kakuk Imre ács mester és Bán Péter legény műve 1781-ből. A tiszántúli fatornyok általában mind igen gondosan faragottak, főleg könyöklők deszkacsipkézete van díszesen kicifrázva.

A XVIII. század végén és a XIX. század elején ezek az arányok tulságosan elvékonyodnak, mint például az 1822-es csecsei fatornyon, amelynek a szakállszárító sajátos formái és a fiatornyok elhelyezése (egészen a tetősík szélére tolva) is ad valami furcsa, idegenszerű jelleget.

A Felvidék és Erdély hatásának keveredését mutatja a szabolcsbákai fatorny, amelyen a harangház körüli tornác nem annyira erkély jellegű, kiugró alakú, mint általában — egyes kivételektől eltekintve — a partiumi fatornyokon, melyek ebben a motívumban is Erdély nyugati felének stílusához állanak közel, hanem közvetlenül, törés nélkül folytatódik a torony testében, mint a Felvidéken. Tornácát mindegyik oldalon páros ívnyílások alkotják épen úgy, mint egy másik szabolcsmegyei fatornyon, a gemzsein. Ez a motívum is felvidékies.

A Tiszántúl típusaihoz kapcsolódhatott az egykori füzesgyarmati (Békés vm.) fatorny, melyet Oláh József szeghalmi malommester épített 1759-ben.

A kőtornyokra helyezett fatornysisakoknak is szinte egyedüli megoldása lett ezen a vidéken az árkádos, négyfiatornyos

⁷⁵ Érdekes faépitmény a sárközi templom ritka szép, magas fedele is. Hasonló magas tető fedí a gelénesi (Bereg vm.) ref. templomot.

forma. Korban első a nagybányai Szent István-torony említett tetőzete 1619-ből, amelyet egész sor hasonló követhetett a középkori, majd az újabban épült kőtornyokon is. Másik korai példáját, a tokaji ref. templom tornyának fedelét XVII. századi metszetből ismerjük, ez szintén négyfiatornyos, tornácos volt. A legszebb és legtisztább stílusúak az Erdélyhez közelebb fekvő vidékeken keletkeztek, így a micskei ref. templom (16. kép) árkádos, négyfiatornyos sisakja⁷⁶ nemes arányaival és kiugró tornácának széles, ritmikusan szabályos árkádjával a Kalotaszeg közvetlen hatását tükrözteti.

Valószínűleg régebbi hagyományokat őriznek az egyszerű árkád- és fióktorony nélküli fatoronysisakok. Ilyenekről már a XVI. században⁷⁷ tudunk, sőt a század végéről egy 1595-ös metszet alapján ismerjük a gyulai tornácos templomtornyot, egy 1665-ből való metszet pedig megőrizte az elpusztult székelyhídi vár képét, ahol a vártorony magas, tornácos sisakkal van fedve.⁷⁸ Igen régi eredetű lehet a csarodai ref. templom zordon, erődítésszerű fatoronysisakja, amelynek az alacsony tornác és az erősen lehúzott hegyes, vékony sisak ad merészen elszánt, harcias jelleget.

Bőséges anyag ismeretes a fatemplómépítészet multjáról. A Partium területén — amely mindig anyagilag magárahagyatott, elmaradott vidék volt — még a XIX. században is tucatjával álltak szerény külsejű, kisméretű fatemplomok. Helyüket csak lassan foglalták el a kőből valók. Főleg Szatmár és Bereg vármegyék területe-

⁷⁶ Hogy mennyire jellemzőek voltak a Tiszántúl magyar helységeinek külső képére a négyfiatornyos és általában a tornácos toronysisakok, érdekesen mutatja Jókai egyik tiszántúli tárgyú regénye, melynek színhelye tulajdonképpen Bihar vármegye, ahol a megyeszékhely templomait így írja le: „...az egyiknek a tornyán körülfutó erkély ... a másoknak a tornyán van még négy kisebb toronymalacz.“ (Kis királyok. I. Budapest. 1897. 29. l.)

⁷⁷ Itt kell megemlítenünk újra, hogy tornácos tornyokról ír Melius Juhász Péter is 1565-ből való Öszösvetség-fordításában (v. ö. a 37. jegyzetet).

⁷⁸ Székelyhid. Tört. Képcs. 806.

A nagyárolyi vár 1666-ból való alaprajzán (Tört. Képes. 609.) a következő felírással jelölik a várkastély egyik pontját: „Ein Thurn darauff des Lages Scharffewacht und ein Alarm Stucklein“. — Az erdődi vár kerek bástyái szintén tornáccal voltak körülvéve (Kubinyi F.—Vahot I.: Magyar- és Erdélyország képekben III. Pest, 1854. 50—51. l.). — Az ungmegyei Nyeviczke várának még a háború előtt megvolt az egyik bástyája tornácos sisakkal. (Fényképe a Műemlékek Orsz. Bizottsága gyűjteményében.). — A körösszegi (Bihar vm.) Csáky-vár tornyának tornácmaradványai korunkig fennmaradtak (Varju op. cit. 79. l.). — Régi leírások többször megemlékeznek tornácos bástyákról, tornyokról. Ecseden a várkapu előtt faoszlopos, orsós filegória állott (Takáts: Rajzok a török világból. II. 53. l.), Debrecenben az 1672-i városi jegyzőkönyv írja, hogy „a filegóriába vigyázót állítsanak“. (Szüts I.: Szabad kir. Debreczen város története. II. Debreczen, 1871. 547. l.).

tén találkozunk még most is ilyenekkel. Alaprajzuk többnyire követi a középkori falusi kőtemplom elrendezését, amelyet példaképen ott láttak maguk előtt, egy-egy nagyobb község gótikus egyházában. Megtartják a szentély alakját, holott protestáns templomnál erre már tulajdonképpen nem lett volna szükség, a sokszögű záródást, néha a keletelést, sőt olykor még a szentélyt elválasztó diadalívet is utánozzák. (Mánd).

A bejáratok — rendszeren a déli hosszoldalon és a templom nyugati végében — díszesen faragott, magastetejű faportikussal, bejáró tornáccal^{78a} vannak ellátva, amilyeneket a kőtemplomok bejárata elé is gyakran készítettek. Ez is olyan fajtája a népies faépítészetnek, amely bizonyára szintén Erdély erőteljesebb hatására vezethető vissza, mert legkiválóbb emlékei ott keletkeztek.

A fatemplomok között a régebbi típust képviseli a tákosi sövényfonásos templom (13. kép), melyet valószínűleg mennyezetével egyidőben, 1766-ban emeltek. Az elébeépített, alacsonyabb, egyszerű, de erőteljes formájú tornyot⁷⁹ Lukács János készítette 1767-ben. Együttes benyomásuk szükségképpen idézi fel a Dolhai család 1418-as beregvármegyei birtokösszeírásának szavait: „... capella lignea Christianorum ... cum turri lignea.“ Az ott emlegetett kis fatemplomokat leginkább a tákosihoz hasonlóan kell elképzelnünk, amelynek egyszerű, szűkszavú felépítése a XV. század elején is elképzelhető volna minden stílusbeli akadály nélkül. Nincsen sem a templomon, sem a tornyán semmi olyan elem, amely a kőépítészet ennél későbbi stílusfázisainak befolyását szükségelné eredet- és magyarázatképen.

Nem mondhatnánk ugyanezt az 1784-ből való gödényházai (Ugocsa vm.) ref. fatemplomról (14. kép), amely nagyjából hasonló felépítésű ugyan, avval a különbséggel, hogy különálló tornya a Partium kedvelt motivumát, a négyfiatornyot követi és így későbbi típusú.

Ezeknek a Partium-béli fatemplomoknak a belseje is kedves és megnyerő volt, az erdélyi eredetű virágornamentika elborította a mennyezetet, szószéket, padokat, ünnepélyessé és díszessé tette az Istennek házát, amelynek méltó külső alakját a falu népe számára még a XVIII. században is a középkori egyházak, a nagyszámú falusi gótikus templom jólismert megjelenése képviselte.

^{78a} Melius Juhász Péter egyik munkájában a következőket olvashatjuk: „A másik tornacz szinte a templomhoz volt ragasztva mint egy czinterem.“ (Az Szent Iánosnak tölt ielenesnek igaz es iras szerint valo magyarazasa predikatioc szerint, a iambor bölcz es tudos emberec irasabol szereztetet Melius Peter által. Varadon. Anno M.D.LXVIII. — V. ö. Nyelvtörténeti szótár III. Budapest. 1893. 712. hasáb.)

⁷⁹ Hasonló felépítésű haranglábak a gelénesi (1777) és a nagyvarsányi.

Néhány fatemplom készítőjét névszerint ismerjük, így a fülpös-daróci ref. fatemplomét, amely 1766-ban készült, ácsmestere nemzetes Perényi Mihály uram és a tisztaberekiét, melyet 1797-ben Asztalos Szüts Mihály épített.⁸⁰

A faépítkezés általános elterjedésére jellemző, hogy nemcsak a falusi nép használta, hanem még főúri patrónusok is, sőt hozzá a későbbi századokban. Például gr. Teleki Sámuel és Ötvös Mária 1779-ben fából építettek templomot és haranglábat az ombodi ref. egyháznak, br. Thoroczka né br. Serédy Klára pedig 1741-ben Szamosdarán építtetett kis, tornyos fatemplomot.

A Partium faépítésze stílusát, elemeinek nagyrésztét, sajátosságait — mint láttuk — Erdélytől vette át. Ezek, — az árkád, a négyfiatorony, a kiugró erkély a szépen faragott, mintás deszkacsipkézettel, a lent kiszélesedő toronytest, esetleg még a tagoltabb összetettebb sisakformák is, — már magukkal hozták a faépítés lényegét, az egész külső megjelenést, amely szintén az erdélyi fel fogáshoz áll közel, természetesen helyileg átalakított, külön egyéni változat alakjában.

5.

A magyar faépítészetnek igazi hazája Erdély. Ez az a föld, ahol a faépítészet valóban művészetté vált, ahol a legtisztább művészi magasságokba emelkedett, ahol legjobb és legnagyobb alkotásait létrehozta, amelyek költői kifejezés, művészi érték és technikai felépítés terén egyaránt elérték az ebben a műfajban elérhető legmagasabb színvonalat. Ezt a virágzást ritka szerencsés külső és belső körülmények segítették elő. Az ország területét hatalmas, nagy kiterjedésű erdőségek borítják, amelyek a legkitűnőbb építőfát szolgáltatják, de ezen túl is, maga a föld, táj és környezet magában foglalta egy ilyen művészet kialakulásának anyagi és szellemi feltételeit. Hozzájárult ehhez a nép szellemiségének sajátos összetétele, amelyben szintén megvoltak azok a lelki tényezők, amelyek alkalmassá tették egy monumentális faépítészet kialakítására és megőrzésére.

Igy történhetett, hogy Erdély nemcsak a saját maga számára alakította ki a faépítés konstruktív elveit és formanyelvét, hanem azt

⁸⁰ Magyar nyelvű ácscehlevelek: Nagykároly 1778. 1793. (Szádeczky op. cit. 104. l.). Ugyanitt felsorolva néhány latin nyelvű ácscehlevél. — A munkácsi uradalom 1682-i urbáriuma Munkácsujfalu akkori magyar lakosai között említ egy ácsot (Lehoczky op. cit. III. Ungvár, 1881. 689. l.)

a szomszédos területek hasonló művészetének is továbbadta és azok kiindulási alapjává lett.

A hagyományokhoz való ragaszkodásnak köszönhető, hogy egyszerűbb emlékeiben tisztán megőrzött ősi formákat, típusokat és az újabb, nyugati hatásokat saját szellemének megfelelően felszívta, átdolgozta. Ha idegen motivumokat átvett, az új elem hozzáhasznált a régihez, illetőleg beleolvadt abba és így alkottak szerves egészet. Mindig önálló és eredeti volt, inkább, mint a magyar faépítészet egyéb csoportjai, amelyek között a legtöbb változatosságot és gondolatot képviselte. Ez magyarázza azt is, hogy területén belül többé-kevésbé pontosan körülhatárolható, kisebb egységek alakultak ki, melyeknek építésmódját külön-külön állandó sajátosságok jellemzik. Amint az erdélyi magyar lakosság földrajzi elhelyezkedése területenként tagozódik, úgy válnak szét a fatornyotípusok is. Természetesen ezek az egyes vidékek állandó kapcsolatban vannak egymással, tehát az egyes típusok terjednek, azokat átveszik egymástól, mint kultúrájuk egyéb megnyilatkozásait is.

Erdély kultúrájához pedig hozzátartozott a faépítészet, külső megjelenésének mesészerű varázst ezek az emlékek adtak és az erdélyi magyarságnak azokhoz a más egyéb, lelke legmélyét kifejező sajátos művészi megnyilatkozásaihoz tartozik, mint a virágos ornamentika, festett mennyezetek, faragványok stb., melyek együtt alkotják Erdély tündér világát.

*

Erdély magyar faépítészetének emlékei közül a Kalotaszeg fatornyai még aránylag legtöbbet szerepeltek az irodalomban. Ezt a területet a 900-as évektől kezdve megszállta a rajzolók és gyűjtők hada és jórészt ennek a régi érdeklődésnek az eredménye, hogy Erdély magyar népművészetét kifelé mindmáig jobbra a Kalotaszeg jelenti. Gyűjtőket, kutatókat többnyire az ingó tárgyak, viselet, használati eszközök érdekelték elsősorban, főleg a motívumkeresés szempontjából, csak mellékesebben és későbbben az építkezés és így vele a fatornyok. Ezek közül csak néhány vált ismertebbé, mint a körösfői és a magyarvalkói árkados, négyfiatornyos, kerített templomok, meg a magyarbikali harangláb.

Talán még Erdélynek sincs még egy olyan vidéke, ahol a táj és a bennelakó nép művészete, hegy, völgy, növényzet és az általuk meghatározott építkezés oly tökéletes összhangot alkotna, annyira hasonló, egymásra utaló, egymás nélkül elképzelhetetlen lenne, mint éppen a Kalotaszegen. Ha a Kalotaszeg épületeit, klasszikusan nagyszerű fatornyait és jellegzetes falusi házait környezetüktől megfosztva, az erdőtlen hegyek messzenyúló vonulataiból, a lom-

bos falvakból kitépve, akár ha Erdély valamelyik más vidékére is helyeznénk, gyökértelenül, idegenszerűen vesznének el, míg jelenlegi helyükön, a földön, amelyből kinőttek és amelyhez létük kötve van, természet és ember lelkének művészi kifejezői.

Különösen áll ez a fatornyos, többnyire kerített templomokra, amelyek magaslatokon, a falutól távoleső hegyoldalakon, magányosan elhelyezve dacos büszkeséggel emelkednek a falvak fölé, védelmezve és őrt állván felettük. Négyfiatornyos, árkádos fatornysisakjaik égrerajzolódó körvonalai valósággal egy-egy helység meszelátszó szimbolumaivá magasodnak.

Ezek a fatornysisakok mostani alakjukban a XVIII. századból valók, legrégebb lehet köztük a magyar-alkói (23. kép), amely a XVIII. sz. elején készülhetett, midőn a kuruc háborúban elpusztult templomot utoljára kijavították. Egészen bizonyos azonban, hogy már a XVII. században is építettek hasonló toronysisakokat és az újabbak a régiek mintájára készültek, ha fejlettebb, kifinomultabb alakban is. Tudjuk, hogy Nagybányán 1619-ben készült ilyen tetőzet, amely feltehetőleg már hasonló korábbi, erdélyi emlékek hatása alatt jött létre. Annál inkább kell ezt feltételeznünk, mert az árkádos, négyfiatornyos sisak legkiegyensúlyozottabb és legértettebb példáit Kalotaszegen találjuk és a vele közvetlenül szomszédos területeken (Szilágyság és Bihar), ami nyilván azt bizonyítja, hogy ez a típus (az *árkádos*, négyfiatornyos sisak) a Kalotaszegen alakult ki, valószínűleg a XVI—XVII. század fordulóján. Ezt a ki alakulást megelőzőleg bizonyára ezen a vidéken is az egyszerű gerendakötéses, egyenes lezárású tornácos sisakot⁸¹ alkalmazták.

⁸¹ A tornácos sisakot természetesen Erdélyben is használták az erődítések-nél. A régi inventáriumok többször megemlékeznek filegoriás tornyokról. 1668-ból való inventárium a szilágysomlyói várról: „... Karaszna felől való kerek bástyájának ... tetején feljül köröskörnyül filegoriás tornácz vagyon; az kinéző avagy könyöklő helye két részben nagyon szép módjával, s jól meg vagyon deszkákkal három részben padolva; erős mesterséges kötésekből áll, tornyoson vagyon szépen csinálva, s szintén az tetejében egy vigyázó helyecske ... Héjazása ezen tornyos filegoriának tölgyfából csinált, temérdek s veres festékekkel megfestett zsendelyből áll.“ (Tört. Tár. V. 1882. 187. l.) — Ugyanebben az inventáriumban többször említenek vigyázó filegoriát, továbbá fedeles tornácot és könyöklős garádicsot. (u. o. 180 – 182., 186. l.). — 1644-ben kelt inventárium a tasnádi várról: van egy fából csinált jó, deszkás, zsendelyes filegoria, melyre egy fagrádics vezet fel, jó deszkás, lapos héazatú. (Petri op. cit. 11. 271. l.). — 1649-ből leírás Porumbákról (Fogaras vm.): „Az kapu felett vagyon egy négy ágason álló, sindelyes, tornáczos nyári felház, megyen fel reá két részben álló fagrádics.“ (Takács: Rajzok a török világból. II. 53. l.) 1701-es és 1718-as összeírások a kolozsvári bástyákról és falakról fafolyosókat, függőlábas folyosókat, vagyis tornácokat sorolnak fel (Jakab: Oklevéltér. I. 400—409. l.). 1753. inventárium az apanagyfalusi kastélyról: „...mindenik ajtó

A magyarvalkói kerített templom fatornyának mér szélesebb, súlyosabb arányai is régibb eredetre vallanak, úgyszintén a cinte-remkerítés kapubástyáinak (19—20. kép) tornácos sisakjai. Ezek egész külön kis fatornyok, mindegyik más és más formájú tornáccal és szakállszárítóval. Játékos, egyéni kísérői a főtorony hatalmas, ötös sisakjának, amely szabályos árkádok nyílt, tiszta sorával körülveve biztonságos erővel tekint a távolba. Harmonikus derű és megnyugtató békesség kifejezője ez a templom, amely a magyarság egyik legszebb művészi alkotása.

Legközelebb áll Valkóhoz a körösfői templom (22. kép.), de arányai karcsúbbak, sisakjai hegyesebbek, benyomása merészebb jellegű. Sajnos, eredeti hatásából a kevésbé sikerült, újabb bádogtető alaposan kiforgatta.

Másik gyönyörű emléke ennek a típusnak a bánffyhunyadi templom fatoronysisakja, melyre különösen a fenyegetően magasra húzódo toronyformák jellemzők.

Sokkal karcsúbb és gyöngédebb jellegű a magyargyerőmonostori templom tornya (21. kép). Arányai szinte álomszerű könnyedséggel hatnak a hatalmas felépítésű valkói torony monumentalitása mellett.

Sajátos elhelyezésével tűnik fel a damosi fatornyos templom. Nem távolabbi magaslaton, hanem bent a falu közepén, a hozzá hasonló jellegű házak között emelkedik szélesebb formáival.

Már egy későbbi változás jelét viseli magán a kalotaszentkirályi templom fatoronysisakja. Gúlaalakú teteje nem halad egyenesen a csúcsig, hanem alsó felében gyűrűszerű, éles tagolást kap. Egyúttal már itt megfigyelhető, hogy a fióktornyok lassan visszaféj-lődnek és a késői emlékeken egyre inkább eltörpülnek a főtorony mellett. Újabb korban is készültek négyfatornyos fedelek, de erkély és tornác nélkül, csak tetőformára, a sarkokra illesztett kicsi tornyokkal (pl. Nyárszón, jelenleg már bádogból).

Nem kevésbé jelentős a kalotaszegi különálló fatornyok csoportja. Régi típusú, a régebbi formák és az eredeti fatechnika felhasználásával készült a vistai faharangláb (27. kép). Alakja még szinte tömörszerű, hasábalakú, gúlasisakja is alacsonyabb, a harangház körüli tornácot pedig köralakban vezetett gerendakötések alkotják. Érdekes, hogy az ilyen régies típusú emlékeknél a torony legalsó lába nagyobb szerepet kap a külső megjelenésben. Ezt is gerendakötések tagolják, hasonlóan a harangházhoz, az alsó és

előtt egy-egy kis hatszegeletű torony formára sendelyezett pléhgombos czifrán megdeszkázott tornác avagy folyosó...” (M. Nemzeti Múzeum, Bethlen-család ltára. 5494. — Balogh Jolán dr. közlése.)

felső tornác párhuzamosan megismétlődik és több dísz ad a torony-nak. Az újabb típusú, szélesen kiugró erkéllyel ellátott tornyokon hasonló feladat jut a kiugró erkély alsó részének, ha az fedetlen marad (Magyar-Bikal). A vistaihoz hasonló felépítésű, de eltérő, kevésbé gazdag kidolgozású és karcsúbb arányú a nagypetrii fatorny.⁸² (25. kép).

Magábanállóan sajátos és régies a bábonyi fatorny.⁸³ Szélesen kiterülő, négyszögletes, szoknyaformájú eresztét fent gallérszerűen a toronyra simuló deszkázás övezi, törzse tulajdonképpen nincs. Tornáca, illetőleg a toronytest közvetlen folytatását alkotó harangház változatos gerendakötésekből áll, sisakja sokszögű alapból kiemelkedő gúla, feltűnően éles szélekkel. Mellette a négyszögalapú, házformájú paticsfalu kis templom 1778-ban épült, szép magas tetővel.

Ezzel szemben a farnosi harangláb (28. kép) tökéletesen kiértelt arányaival, ügyes, szinte kecses felépítésével, az alkotó részek, a talpazat, törzs és sisak összehangzásával és finoman kidolgozott árkádjaival a kalotaszegi fatornyok későbbi csoportjába tartozik.

Az 1796-ból való ketesdi fatorny (24. kép) sima, egyszerű, magas törzse, árkádos, négyfiatornyos fedele már egyenesen fatornysisakos kőtorony benyomását kelti fában áthelyezve, és ezekhez is áll a legközelebb.

Az első összbenyomás ugyanerre a kapcsolatra utal, ha az egykori magyarbikali fatornyot (26. kép) tekintjük, noha ez voltaképpen egy igen régi haranglábtípusnak az átalakítása. A régi típust az egykori magyarókereki fatorny (1690,) őrizte meg (29. kép), amelyet csak rajzból ismerünk. Ennek újabbkori elemekkel (négyfiatorny, de árkád nélkül) való gazdagítása és nagyszerű megfogalmazása volt a magyarbikali harangláb. A népművészet meg általában a magyar kultúra és művészet örök veszteségeként sirathatja ezt a nagy művészi képességekkel és mesteri technikával létrehozott, kiváló emléket, amelyet az utolsó évtizedben ítélt halálra a civilizáció haladása. Bikal zordon, félelmetes, szinte tragikus szépségű fatornya egykor éppen olyan gyönyörű kifejezése volt természet és ember alkotóereje és alkotóakarata összeolvadásának, mint a derűsen békés, harmónikus Valkó, de ellentétes szellemben.

*

⁸² Ebbe a csoportba tartozik még a daróci harangláb. Alapvázában, ha részleteiben nem is, némileg a felvidéki haranglábtípusra (pl. Szalonna) emlékeztet.

⁸³ A bábonyi, valamint a keszüi, magyarherepei és magyarsülyei fatornyokra Debreczeni László úr volt szíves felhívni figyelmemet, amiért e helyen is hálás köszönetet mondok.

A Szilágyság magyar faépítészetet írott adatok alapján egészen a XIV. század közepéig⁸⁴ nyomozhatjuk, de meglévő emlékekkel is legalább a XVII. század elejéig. Elmondhatjuk, hogyha Kalotaszeg faépítészetének az újabb árkádos, négyfiatornyos fatoronytípus a legfeltűnőbb vonása, akkor a Szilágyságot az egészen ősi jellegű, régies formájú fatornyok jellemzik.

Legkorábbinak kell tartanunk a menyői hatalmas, nagy fatornyot (30. kép), amely valószínűleg a templom szép, magas sátorfedelével egyszerre, 1619-ben épülhetett. A korai keletkezés mellett szól régies formájú sisakja is, mely puha éleivel még a kúphoz áll közel. Felépítése egyszerű, de rendkívül kifejező, határozott, nyugodt, szinte öntudatos jellegű.

Esetleg szintén a XVII. századból származhatik a krasznahorváti kicsi faharangláb (34. kép), amelyben egy 1669-es harang függ. Széles sátoralakja, a kihajtó tetők valamilyen ősi, távoli reminiscenciákat ébresztenek.

A következő század elejéről való, talán szintén a templom 1726-ban készült sátorfedelével egykorú a szilágysági fatornyok másik megragadó példája, a szamosardói (33. kép). Felépítése a lehető legegyszerűbb, majdnem dísztelen, de hatása mégis vonzó, sőt lebilincselő. Ennek magyarázatát csakis a szellemi tartalomban kereshetjük, annak az okos, éber, józan és megértően, jóakarátúan humoros lelkiségnek kifejezésében, amely ezt az emléket a maga képére és hasonlatosságára megalkotta.

1775-ben készült a magyarkeczeli harangláb (32. kép) egyik gerendájának felírata szerint. Felépítése, különösen a közepén kettéosztott tornác, amely valósággal tekintő szemek benyomását kelti és a nagyon finom vonalú, erősen hajlott, krinolinszerű eresztés, amely a torony törzsét is magába olvasztotta, érdekes, szószerint elegáns megjelenést adnak neki.

A Szilágyság fatornyai között méreteiben és hatásában egyaránt a legnagyobbyszerű a krasznarécsei (31. kép), amelyet Pap Tamás és Nagy Mihály építettek 1754-ben. Keletkezési időpontjához képest feltűnően régies. Típusban tulajdonképpen a menyői fatoronyhoz áll közel, annak további fokozása, de annál monumentálisabb, szélesebb felépítésű. A négy kis fiatorony feltűnése ugyan újabb keletű motívum, de ezeknek a felépítésben csak járulékos dekoratív jelentőségük van, szinte csak fülek gyanánt szerepelnek, méreteik is elenyészőek a középső nagy sisak mellett. Az összbenyomás jellegét a szélesen kiépített tornác és az óriási sisak adja meg,

⁸⁴ L. a II. fejezetben közölt adatokat. (19. l.)

amelynek lenyűgöző hatása különösen a mellette lévő kicsi templom mellett bontakozik ki megdöbbenő erővel. A faépítészet ilyen remekei láttán elnémul a művészettudomány, itt hiába keresünk kapcsolatokat vagy akár eredetet a nagy művészetekben. Ezekkel szemben a megszokott történeti, gótikus stb. stílusfogalmakkal operálni egészen céltalan, ennek és az ehhez hasonló alkotásoknak a nyugati művészetek stílusa dísz, új ékességet adhatott, lelket nem.

A közeli Kalotaszeg hatása nyilvánul meg a szilágysági fatornyok négyfiatornyos csoportján. Idetartozik a krasznai ref. templom szép, árkádos fatoronysisakja (egyik belső gerendájának a fal felőli oldalán 1708. évszám) és a karcsú, kedves lelei fatorny valószínűleg a század végéről. Ha ezekkel hasonlítjuk össze Récsét, akkor tűnik fel igazán, hogy az előbbieken a fióktornyok mennyivel fontosabb szerepet kaptak és mennyivel nagyobbak és hangsúlyozottabbak, mint ott.

A Kalotaszeg hatására enged következtetni a harangházak alakja is. Érdekes megfigyelni, hogy míg a kalotaszegi tornyok újabb csoportjában a kiugró tornácok deszkacsipkézete vagy vízszintes lezárással van összefoglalva (Magyarbikal) vagy hullámos mintájú, faragott szegély kereteli (Farnos), addig a szilágysági fatornyok szakállszárítója olykor igen szép, virágos mintájú (sziv, tulipán, csillagalakú) faragásban végződik (Menyő, Magyar-Keczel, Kraszna Récsé). Régente Kalotaszegen is mind ilyenek lehettek, ahogyan ma már csak jóformán a valkói és a körösfői tornyokon látjuk. A Szilágyság ezt a sajátságot is jobban, változatosabban őrizte meg, erősebben ragaszkodott hozzá, mint az eredeti központ, a haladás országútjához közelebbeső Kalotaszeg, ahonnan valószínűleg kaphatta.

A szilágysági faépítészetnek rendkívül jellemző és szép emlékei a templomokra, a hajó és a szentély fölé külön-külön helyezett, magas sátorfedelek, melyek kiugró tartó gyámokon nyugszanak. Általában jellegzetes vonása az erdélyi faépítészetnek az igen magas fedésmód,⁸⁵ a kontyos, sátoros tetők, főleg a magasabb hegyvidékeken, ahol az éghajlati viszonyok és az időjárás szükségessé tették és ahol ez a fedésmód a környezetnek is jól megfelelt. Nagyon meredek, de lekerekített, sohasem éles, inkább egymásbaolvadó körvonalaik ezeket a szokatlan méretű tetőket valósággal kifeszített sátorhoz teszik hasonlóvá, különösen az alattuk meghúzódó, többnyire kisméretű, alacsony templomokhoz képest rendkívül magas

⁸⁵ A népi fedésmódok részletes ismertetését l. Bátky Zs.: Építkezés. — A magyarság néprajza I. Budapest. s. a. (1933.) 157—169. l.

templomfedeleket. Leginkább a szentély fölé boruló tetők keltik ezt a benyomást, főleg hátsó nézetből szemlélve.

Régekte Erdélyben mindenfelé és néhol a Partiumban is ilyen fedeleket készítettek a templomokra, de újabban ezek is sorra eltűnnek, most már csak az eldugottabb helyeken található. Megőrzésüket nagy és magas méreteik akadályozzák, éppen az, ami a művészi hatást jelentette, mert fenntartásuk nagyon költséges. Jelenleg a Szilágyságban van közülük még néhány igen szép emlék. Legrégibb a menyői ref. templom hajójának és szentélyének fedele (1619), továbbá a szamosardói C1726). Hatalmas sátorfedele volt a restarálás előtt az ákosi háromhajós templomnak is, amely 1777-ben készült. Változatos, érdekes alakjuk kitűnően illett a középkori templomokhoz, mert ívelő körvonalaik egységbe foglalták a templom formáit és megnyugtató, hozzáillő lezárást adtak az építészeti alkotásnak, anélkül, hogy annak formáit átvették volna. Jellegükben egészítették ki egymást, nem stílusban. Sajátosan ősi és kiváló emlékei ezek a népies magyar faépítészetnek, éppen úgy, mint a fatornyok.

*

Amilyen egységes és nagyjából összefüggő képet ad a nyugati Erdély, a Kalotaszeg és a Szilágyság faépítészete, annyira sokszörűek és változatosak Erdély keleti felének faemlékei.⁸⁶

⁸⁶ A Kalotaszeg és a Székelyföld volt a két legfontosabb központja a faanyag kitermelésének és megmunkálásának is. Építőfát, deszkát, lécet, zsendelyt innen szállítottak egész Erdély területére, sőt néha még a Partium közelebbi vidékeire is. Például: 1585. a kolozsvári temetőkert költségeiről való számadásban az anyagok között szerepelnek karók a sztánai erdőről (Kolozsvári számadáskönyvek. 3. csomó XVIII. köt. — Kelemen Lajos közlése). 1618-ban. „...érkezének Vásárhelyről 40 szekér deszkával nro 2000, melyet urunk parancsolatjára Várad épületére kellett szállítani...” (Kolozsvári számadáskönyvek. 14. b. csomó. XVIII. köt. 41. l. — Kelemen Lajos közlése). Többfelé küldött faanyagokat Ferenczi György, a gyergyó-szentmiklósi plébános. „Az tekerőpataki kápolnát, ki az falu között vagyon, megzsendelyeztettem Anno 1635 die 7-a Julii és ment rá öt ezer hatszáz zsendely”. „Ismét az köszvényesi (Nyárádköszvényes) Claustrom építésére kültem gerendákat, szarufákat cum fl. 19.” 1638-ban a Maroson küldött le fát a gyulafehérvári kath. templom tornyának helyreállítására (Veszely K.: Erdélyi egyháztört. adatok. I. Kolozsvár, 1860. 144. l.) Apafi Mihály 1662 feb. 20-án Nagysinken kelt levelében meghagyja Daczó Jánosnak, Csík, Gyergyó és Kászon székek kapitányának, hogy „...az fejevári templom és paloták penigh pusztán ál(l)ván ... parancsollyuk, vágatasson ott a székbeli emberekkel feles, mennél hosszabb gerenda és szarufákat, hogy mind az templom és paloták épületire legyen elégséges és idején az víz mellé szállicsák alá, csinallyák tutalyokba, hogy az víz zöld árján tavasszal mindgyárt szállíthassák ki is az Maruson; ... Deszkát is mennél felesebbet mettessen, szállíttasson. Mind fák, deszkák egy néhány száz száz legyen...” (Kolozsvár, Erdélyi Múzeum, szárhegyi gr. Lázár-család letétbe helyezett ltára. — Kelemen

Összefüggő két nagy vidéke ennek az országrésznek a Székelyföld és a Mezőség, amelyek egymással kapcsolatban vannak, érintkezési vonaluk a Mezőség keleti fele. Általában jellemző a keleti Erdély faépítészetére, hogy a nagy művészetek hatása még a nyugati résznél is kisebb mértékben érezhető rajtuk, csak elszórtan jelentkezik. Önként értetődik ebből, hogy itt vannak azok az emlékek, amelyek leginkább függetlenek a kőépítészet hatásától, történeti stílusaitól és viszont leginkább ragaszkodnak a régebbi formákhoz, a kialakult hagyományos típusokhoz, amelyeknek jellegéből legtöbbet őriztek meg. Legérdekesebbek a Székelyföld fatornyai, ezekben nyilatkozik meg a legtöbb ötlet és szellem, ügyesség és erő. A Székelyföldön van a magyar faépítészet legrégebb, fennálló emléke is, a mezőcsávási fatorony.

Ennek a területnek központja a Marosszék. A hozzácsatlakozó vidékeken többnyire meglátszik az itt szokásos típusok hatása és követése. Az itteni fatornyok leginkább arányaikkal, tömegükkel hatnak, felépítésük zömökebb, egységesebb, az alsó rész nagyobb hangsúlyt kap, a toronytesten és a lezáró sisakon egyaránt. Többékevésbé az egész területre jellemző, hogy a fatornyoknak kiugró erkélyük jobbára nincsen, a torony teste, mely rendesen alacsony, törés nélkül, elkeskenyedve megy át a tornácba. A sisak formája, szintén egyöntetűbb, ha két formából (pl. csonka gúla és keskeny kúpszerű csúcs) van összetéve, nem hangsúlyozza annyira az alsó és felső részt külön, mint a nyugati erdélyi emlékeken, vagy pedig egészen egyszerű, gúla-alakú. Vagyis a felépítés egészében egységesebb, mert tagolatlanabb. Kétségkívül igen régi típust örökít meg.

Ezekből az alapformákból szeszélyes és ötletes változatokat alakítottak ki, szinte ahány emlék, annyi külön megoldást képvisel mindegyik, csak nehezen lehet őket egyes csoportonként szétválogatni.

A keleti Erdély területének nyugati szélén a XVIII. századi tornácos toronysisakok (Kendilóna 1727, Somkerék 1716) tűnnek fel szépen formált alakjukkal. A nyugati, kalotaszegi alapforma ezeken már átalakult és felszívódott a helyi felfogás szerint. Itt kell megemlékeznünk a szentbenedeki gróf Kornis-kastély kapu- és bástyatornyainak XVIII. századi, hegyes, süvegalakú fedeleiről is. Gondosan ta-

Lajos közlése.) A Kalotaszeg és a Székelyföld XVII. századi faiparáról részletesen tájékoztat Bethlen Gábor fejedelem 1627-ben kiadott árszabályzata („az Ácsokról, Fűrész deszka Csinálókról, Sendely Csinálókró“ — Magy. Tört. Tár. XVIII. Pest, 1871. 234, 237. l.). — 1751. szept. 28.-án Kolozsvárról írja Szentábrahámi Mihály unit. püspök Simén Györgynek Sárdra: „Kegyelmed még anno 1750. 20. Augusti Sz.-Lászlóról vett dispositioja szerint az megrongyollott scholánknak Kalotaszegről adminisztráltak az Kegyelmed jobbágyi 6000 sendelyeket.“ (Biás I.: Unit. egyháztört. adatok. Marosvásárhely, 1910. 32. l.)

golt, sokszögű alakjuk, a magas, vékony, hegyes csúcsok mozgalmas elevenséget adnak a várkastélynak. Formájuk igen régi, helyi típust őrizhet. Perényi Ferenc váradi püspök missáléjában (Győr, Szemináriumi könyvtár) a Krisztus keresztrefeszítését ábrázoló kánonkép háttérben látható városképen,⁸⁷ amely minden valószínűség szerint Várad mohácsi vész előtti képét adja vissza, vannak hasonló felépítésű toronysisakok.

Ezen a vidéken még találkozunk itt-ott a Kalotaszeg és a Szilágyság hatásával. Így például az ördögösfüzesi egykori harangláb (1765) felépítése egészen közel áll a menyői toronyhoz, követi annak szerkezetét és arányait, csak már a későbbi keletkezési időnek megfelelően, karcsúbb, könnyedebb jellegű. A vistai harangláb által képviselt egyszerű, régies típushoz kapcsolódnak a viczei és keszüi (1773) haranglábak. Bár szerkezetük hasonló, az eltérő arányokban, különösen az eresz hangsúlyozottabban kiszélesedő megoldásában már a keleti Erdély felfogása érvényesül.

A Mezőség további emlékei teljesen egyéni jellegűek. Többnyire kisebb méretű, egyszerű, szélesebb felépítésű fatornyok ezek, ötletes, változatos formákkal. Sisakjuk legtöbbször alacsony, egységes vonalú, tornácukat (a harang körüli nyitott kilátót) a gerendakötések, különféle elhelyezéséből alakítják. Szép példájuk a mezőveresegyházi faharangláb, amely egészen régies, zömök alakú. Szerkezete nagyjából olyan, mint az előbbi csoporté, de arányai még szélesebbek, alsó köpenyege és csúcsos, sokszögű sisakja még jobban szétterülnek.

Ilyen régies felépítésű volt a kolozsvári⁸⁸ Szent Mihály templom

⁸⁷ A velencei nyomtatott kodex festett díszje kétségkívül már magyarországi eredetű (V. ö. Hoffmann E.: Régi magyar bibliofilek. Budapest, 1929. 188. l.) A kánonkép háttérben levő vár feltétlenül valamelyik helyi, magyar város ábrázolása, amely a fametszet eredeti, olaszos típusú városképére utólag van ráfestve. Mivel a kodex a váradi püspök számára készült, közelfekvő a feltevés, hogy a miniatura a püspök székhelyét, Váradot ábrázolja.

⁸⁸ Néhány kolozsvári ács- és molnárnevet ismerünk a számadáskönyvekből, így pl.: 1570. Altsch Gergely, 1577. feb. 5. Tomori Demeter és Bácsi Mátyás molnár mesterek, 1577. ápr. 5. Ács Gergely, 1618. Ács István másodmagával, 1621. Ács Mihály, Ács György, Fohnagy György, Ács István, Ács András (Kolozsvári számadáskönyvek. 2. csomó. XIII. köt. 163. l.; 3. csomó. X. köt. 7, 22. l.; 14. b. csomó. XXI. köt. 97. l.; 15. b. csomó. IX. köt. 239. l. — Kelemen Lajos közlései) továbbá 1606. Ács János centumpater (Jakab: Oklevéltér. II. Budapest. 1888. 729. l.) 1614. jun. 7. Molnár Gergely hidépítő, 1624. Molnár János (Jakab E.: Kolozsvár története. II. Budapest, 1888. 576—677. l.). 1625. dec. 16. Joannes Kis alias Molnar „ejusdem artis quidem gnarus verum tamen molitor“ (Jakab: Oklevéltár. II. 262. l.), 1708. Boros György (Kelemen L.: A kolozsvári Bethlen bástya történetéhez. — Erdélyi Múzeum. XXII. 1905. 177. l.). Ismeretes a kolozsvári ácsok céhszabály-

kis haranglábja is, amelyet a barok torony leégése után, a XVIII. század végén építettek a déli oldalon.

A Mezőségnek páratlanul érdekes és kiváló emléke a magyar-nagyfülpösi fatorony (38. kép). Ugyan jelenleg ezt már inkább csak sejthetjük, mint tudjuk, mert újabban a zindelyezést színes pala-fedéssel cserélték fel és így eredeti hatásának teljességét már elvesztette. Felépítésének tömegessége, sátorszerű körvonalai azonban most is érvényesülnek és valami különös, marcona, elszánt, megingathatatlan benyomást keltenek. Két hatalmas sátorfedélből áll, az alsó tetőköpenyegből és a csúcsos süvegből, törzse teljesen hiányzik. Ugyanilyen elvek szerint épült a marosvásárhelyi minoriták haranglábja, de kisebb arányokban és egyszerű gulasissal.

Hasonló törekvéseket képvisel az egész magyar faépítészet egyik legnagyobb emléke, a mezőcsávási fatorony (36. kép). Lábazatának egyik merevítő fáján bevéselt felirat emlékezik a hagyományról, mely szerint 1570-ben készült. A feljegyzés betűi XVIII. századiak, tehát aránylag már igen késői időre vallanak ugyan, mégis azt a hagyományt, amelyet megőriz, nagyjából hitelesnek fogadjuk el. Újítások, javítások, esetleg átépítések, talán átalakítások is mindenesetre történtek rajta, ilyenkor a vasból való vitorlát ki szokták cserélni, ezek úgyszólván hamarabb elpusztulnak, megrozsdásodnak. Az az illető öreg ember, akit a felirat emleget, mint akitől a híradás ered, talán egy kicserélés alkalmával láthatta még az eredeti vitorlát, amelyre az építés évszáma ki lehetett metszve vagy az ő életében még megvolt, megőrizték azt, ha korábban cserélték is ki. Így hallhatta tőle a felirat készítője, aki aztán megörökitette a dátumot. (Igy őrizték meg például Makkfalván a régi fatorony vitorláját, amelyen szintén igen korai, 1572-es évszám volt. Örök kár és veszteség, hogy még a XIX. század elején lebontották és kőtornyot építettek helyette). Megerősíti ezt a történeti feltevést magának a fatoronynak külső megjelenése is. Hatalmas, széles arányai, szélesen elterülő felépítése, az egyes motívumok megoldása (a fióktornyok a főtorony testéből bujnak ki, attól nem válnak el teljesen és nincs még önálló jelentőségük, az egyszerű tornác, a tetősisak formája, mely nagyjából kúpalakú és csak nagyon halkán jelzi alsó, kiszélesedő felében a gúla szegletes éleit) mind olyan régiességek, amelyek még a faépítészet általában időhöz kevésbé kötött sajátosságai ellenére is nagyon korai keletkezési időpontot feltételeznek. Itt szerepel először fában

zata 1625-ből, amely úgy intézkedik, hogy „két feo Céh mester választassék, az unio szerént, úgy hogy az edgyik Szász, az másik pediglen Magyar legyen.“ (Jakab: Oklevéltér. II. 262—266. l.)

a tornác és a négy kis torony motivuma együtt, amelyek különleges dísz adnak neki. Ezenkívül egyetlen ékessége a tornác kerekre formált nyílásainak gondos kidolgozása, amely a székely faragóművészet minden ötletességét és finomságát magán viseli. Felépítése egészében tökéletes,⁸⁹ konstrukciójának szépségéről különösen a belső nézet (35. kép.) ad fogalmat. Minden monumentális hatása ellenére sem hat nehézkesen, magától értetődő, meggyőző és megragadó könnyedséggel látszik földreereszkedni.

Nagyjából hasonló felépítésű (négyszögű alapépítményre helyezett nyolcszögű sisak) a nyárádszentannai gyönyörű fatorony (39. kép). A sisak szögletélei azonban itt tán még puhábbak, mint a csávásin és mivel nem megy át keskenyebb, vékonyabb kúpba, hanem egységesen gúlaalakú, szinte süvegszerűen hat.

Általában feltűnő, hogy a marosszéki fatornyok milyen érdekes és változatos sisakmegoldásokat mutatnak. Alakjuk még oly kevésbé sem emlékeztet a gótika hatására, mint Erdély nyugati felének toronyfedelei. Az előkelően karcsú mezőkölpényi (valószínűleg 1708-ból) fatoronyé (37. kép) a toronytörzs köpenyének vonalait ismétli meg csúcsban végződve, a galambodi (egyik harang tengelyén 1690-es évszám) négyszögű alapból kiindulva úgyszólván töretlenül lendül át a lekerekített hegybe (40. kép). Hasonló a toldalagi fatorony sisakja is. Ugy foglalhatnánk össze ezeket a törekvéseket, hogy a székelyföldi fatornyok nagyrésznél sisakjain nagyobb hangsúly van az alsó rész tömegén, nagyobb tért foglal a széles kiindulás, mint a lezáró csúcs, éppen úgy, ahogyan a toronytest felépítésében is a kiszélesedő, tágasan szétterülő ereszt jut nagyobb szerephez, a tulajdonképeni törzs pedig valósággal nyakká zsugorodik. A szélességi kiterjedés erőteljesebb hangsúlyozása egyik legszembeesőbb tulajdonsága a marosszéki fatornyoknak, ami azonnal feltűnik, ha például kalotaszegi emlékekkel hasonlítjuk össze őket. Másik jellemző vonásuk, hogy kiugró erkélyük nincsen, a torony tehát egészében egységes.

⁸⁹ A mezőcsávásiak különben is híres ácsok voltak, úgyszintén a mezőfeleiek (Orbán op. cit. IV. Pest, 1870. 195—196. l.) és a nyárádmellékiek (Benkő K.: Marosszék leírása, Kolozsvár, 1868—1869. 23. l.). — Az 1744-i marosszéki vizitációs jegyzőkönyv „Demiénházi Balog György faragó“-ról emlékezik meg a mikházai ferences barátok szolgálatában (Benkő op. cit. 189. l.). A székely ácsok kiválóságát bizonyítja, hogy Bethlen Gábor többször felhasználta őket építkezéseinél. 1624-ben „az urunk székely ácsait“ Váradról viszik Marosvásárhelyre (Kolozsvári számadáskönyvek. 17. b. csomó, XXI. köt. 147. l.), 1629 okt. 20-án pedig „Érkezék Farkas Ferencz vicze kapitán ... Zekely földéről. Viszen két szekeren ács embereket urunk számára Váradra, nemes székelyeket, akaratjuk ellen, kötözve némelyeket... (u. o. 18. a. csomó, IV. köt. 263. l. — Kelemen Lajos közlései).

A tornác, majdnem valamennyin, egy-egy oldalon kétfelé van osztva. Nyílásai Mezőcsáváson gerendakötésekből kialakítva még köralakúak, később az alsó, esetleg a felső kötések is elhagyják (Nyárad-szentimre. Marosfelfalu, Mezőújlak), majd a felsőket meghajlítják és feltűnik az árkád. (Mezőkölpény). Kettős félkörívű nyílást használnak a zárt tornyok tagolására is (nyáradszentlászlói fatoronyisak, nyomáti és vadadi haranglábak), ezek a nyílások néhol egészen kicsinyek, ablakszerűek, mint a galambodi fatornyon (itt talán későbbi átépítés nyoma?). Az utóbbi formák már a kőépítészet hatására engednek következtetni.

Marosszéken elég gyakoriak ezek a zártabb felépítésű haranglábak és toronysisakok, sőt hatásukra a templomok homlokzatára helyezett, rendszeren egyszerű deszkatornyok közül is egyeseket így, magasabb sisakkal és kettős félkörívű nyílással láttak el (Buzaháza). Az ilyenfajtájú deszkatornyos templomokra aztán szösz szerint ráillik a leírás „...kőtemplom, elejére épített haranglábjával.“

Másik típusa a tornácoknak nincsen elfelelve, hanem teljesen, osztatlanul nyitott a saroktól sarokig. Ilyen volt a várhegyi kicsi harangláb és rendkívüli arányokra növelve a pókai öreg fatorny. Utóbbi nagy, nyugodt vonalú, egyszerű gúlaalakú sisakjával is feltűnik. Régies, történeti stílusoktól, kőépítészetel független forma ez, amely például kisebb méretekben a nyáradszentimrei fatornyon is feltűnik.

A későbbi korokban, a XIX. század elején találunk olyan fatornyokat, amelyek egészen a helyi kőtornyokat utánozzák, lent egyenes falban végződnek, testük sima és tagolatlan, erkélyük, tornácuk nincs, csak egy-egy ablakszerű nyílásuk, sisakjuk pedig azt a karcsú, magas formát veszi fel, amelyet az erdélyi, főleg székelyföldi kőtemplomok építésénél is leginkább kedveltek. Négyyszögű, csonkagúla alapú, melynek élei a sarkokon háromszögalakú lappal vannak letompítva és ezek belefolyanak a nyolcszögalakú sugárba. (Ilyen felépítésűek a lebontott marósszentannai [1821] és a nagyercsei fatornyok).

A nagyobb méretű fatornyokon kívül előfordulnak egyszerűbb harangállványok is, amelyek keresztbeállított lábakból és a rájuk helyezett alacsony fedélből állanak. Ilyen például a marosvécsi harangláb.^{89a}

A régebben gyakori sövénytemplomokról a székelykáli ref. templom ad jó fogalmat. 1782-ben építette Kendi Kovács Tamás. Poli-

^{89a} Régente, a restaurálás előtt a csombordi (Alsó-Fehér vm.) ref. templom mellett is ilyen típusú harangláb állott.

gon lezárású, ablakai csúcsíves formájúak, bejárata fölé kisebb deszkatorony van illesztve. Külseje ugyanazt a homlokzati toronnyal ellátott, egyszerű típust követi, mint a falusi kőtemplomok nagyrésze a román korszakban és az újabb időkben, főleg a barok korban, egyaránt.

Természetesen Erdély keleti felében is találunk szépen megalkotott, magas sátorfedeleket, így Tancson, amelynek fedélszerkezete 1642-ből való, továbbá Nagyteremiben az egykori gótikus templomon (47. kép).

Külön érdekessége az erdélyi népies faépítészetnek, nyugati és keleti felében egyaránt, a toronyszerű, kúp- és gúlaalakú fedéllel ellátott, díszesen faragott cinteremkapuk és faportikusok. Ezeknek legszebb példái szintén a Marosszéken vagy környékén vannak, így a koronkai⁹⁰ (1710), mezőcsávási⁹¹ (1838), nyárádszentlászlói⁹² stb. cinteremkapuk,⁹³ meg a magyarnagyfülpösi, marosfelfalusi,⁹⁴ nyárádszentimrei, pókakeresztúri⁹⁵ faportikusok.

A Marosszéken, Marosvásárhelyt áll az ú. n. temetői színek egyik legrégebb emléke is. Téglánalaprajzú, faoszlopokon álló, szép zsindegyfedeles nyitott facsarnok, egyik sarkában szószékkel. Teleki Mihályné Vér Judit adományából épült 1698-ban a temetési szertartások elvégzésére.

Az udvarhelyszéki fatornyok felépítésükben nagyjából a maroszékiekhez hasonlóak. Megvan a régebbi típus a kettéosztott tornáccal (Küsmöd) vagy kettős árkádokkal (Kecset és Kecsetkisfalud. — 41, 45. kép) és az újabb, kőtoronyszerű, zárt tömegű (Nagykede), de valamennyinek, eltérően a maroszékiek szélesebb megjelenésétől, megnyújtott, nyurga arányai vannak. Ismét a magassági kiterjedés, a toronytörzs és a sisak kapnak jelentőséget, az alsó tetőzet, az eresz, összehúzódik. Ezek a sajátságok megkapó és lendületes formában nyilvánulnak meg a kecsetkisfaludi sudár tornyon (41. kép), melynek feltűnően egységes stílusa, kiegyensúlyozott formái a kecseti tornyon is meglévő, hasonló törekvéseknek tökéletes művészi megvalósítását

⁹⁰ Debreczeni L.: Erdélyi református templomok és tornyok. Kolozsvár, 1929. 41. tábla.

⁹¹ Debreczeni 49. tábla.

⁹² V. ö. Szinte G.: A kapu a Székelyföldön. — Néprajzi Értesítő. X. 1909. 49. l.; 3. tábla. 2. kép.

⁹³ Kiválóbb cinteremkapuk Erdély más területeiről: Ádámos, unit. cinteremkapu 1794. (Szinte op. cit. 3. tábla, 3—4. kép); Csomafája 1739. (Pásztortűz XIX. 1933. 2. l.); Kide ref. cinteremkapu 1760. (fedele új); Körösfő (Malonyay D.: A magyar nép művészete I. Budapest. 1907. 84. l.); Vicze 1688, ifjabbik Szakács Istvántól. (Debreczeni 30. tábla.)

⁹⁴ Debreczeni 17. tábla.

⁹⁵ Debreczeni 18. tábla.

jelentik. — A barok stílus érezteti a hatását, bár csak egész felületesen a siklódi fatorny sisakján.

Hogy a legegyszerűbb típusok kialakításába is mennyi gondosságot és ötletet lehet belevinni, mutatja a bözödújfalusi unit. harangláb (tulajdonképpen sokszögű tetővel fedett kétlábú ágas) tetejének finom és ügyes kidolgozása.

Erről a területről ismeretes az elpusztult tarcsafalvi unit. fatorny mesterének⁹⁶ neve. Bormezei Jánosé, aki 1734-ben készítette a kőalapra épült haranglábát.

Háromszék emlékei zárják le kelet felé a magyar faépítészeti útjait és elterjedését. A feltorjai ref. templom fatornysisakja a népi fantáziának szeszélyes, de harmonikus, sikerült fellobbanása. Tulajdonképpen magas kőalapra, a kőtoronyra helyezett, magas sisakú külön harangláb az egyszerűbb, régiesebb fajtából. A Maroszákon megismert és általánosan elterjedt régies típusnak (kiszélesedő négyszögletes alap, sokszögű, egységes sisak, kétfelé osztott tornác) a végsőkig kifinomult és érett, egyéni átfogalmazása a sepsikálnoki unit. fatorny, amely 1781-ben készült „amint a vitorlán levő numerusból is kitetszik“ (43. kép.). A rendkívül gondosan és szépen kidolgozott részletek (a tornác köralakú faragott nyílásai a háromszéki nagykapuk⁹⁷ jellemző formái) és a biztos érzékkel kiértelmezett, karcsúbb, nyulánkabb arányok adják meg elragadóan könnyed, kecses és szellemesen fölényes jellegét. A káinoki másik, egyszerűbb, kis faharangláb felépítésében egészen közel áll a maroszákiekhez.

A Székelyföldre nyugaton csatlakozó, alsó Küküllő-mente faépítészeti, de egyben talán Erdély és az egész magyarság faépítészeti is kétségkívül legjelentősebb emléke a magyarsárosi unit. fatorny (42. kép.). Felépítése, a maga egészében és annak részletei — a torony törzsét magába olvasztó, szélesen elterülő és hajlottvonalú köpeny, amelyet felül a tornác kiugró alépitménye torokban fog össze, a gerendakötésekkel hangsúlyozott nyak, az alacsony, kettéosztott tornác és a négyszögletes gúlaalapról erőteljesen fellendülő, kúpalakú sisak, — a faépítészeti legtisztább és leg-

⁹⁶ A Székelyföldről több faragó molnár nevét ismerjük. Például egy dálnoki nagykapu (1760) feliratában „Michael Molnar fecit de Felcsernalon Die 17. May.“, a küküllőkeményfalvi vízimalom ajtaján „Anno 1784 László Molnár Mihály ft.“ (Huszka J.: A székely ház. Budapest, 1895. 12. 1.)

⁹⁷ Például az altorjai (1800. — Malonyay op. cit. II. Budapest, 1909. 168. 1.) dálnoki (1733. — Huszka op. cit. 9. l., jelenleg a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban), és lisznyói kapuk (1743. — Huszka op. cit. XIX. tábla; ugyanon még egy hasonló kapu felírás nélkül — u. o. 30. l.).

sajátosabb elemeiből van egybeszerkesztve szűkszavú és határozott egyszerűséggel. Mint óriási pusztai madár gubbaszt a völgyben, hogy sorsszerű erővel adjon kifejezést a faj lelkének, amely megalkotta. Épült 1699. évben „per artifices Georgium Domokos et Michaelem Szabó“, akik valóban megérdemelték az artifex megjelölést a szó régi értelmezésében. Alkotásuk jelentőségét sajátmaguk és kortársaik is átérzezhették, mert csaknem egyedülálló eset, hogy a fatornyok felírataiban a készítő mestert önérzetesen művésznek nevezzék.⁹⁸

Gyakoriak a Küküllő vidékén a tornácos fatoronysisakok is. (Ádámos stb.) Az ilyenfajtájú magyar emlékek között talán még a bethlenszentmiklósi unit. templom toronyfedele áll legközelebb a szász tornácos sisakokhoz, amit a kevésbé hajlott tetővonal és a gerendakötések elhelyezése mutat (az utóbbiak igen hosszúak és nagyon lenyulnak a tornácoszlopok közepe felé, tehát túl nagy háromszöget alkotnak a felső sarkokban). Viszont a hegyes csúcsban végződő magyar sisaktípust a küküllővári ref. templom zárt erkélyű sisakja képviseli.

Nagyjából a marosszéki típusokhoz állanak közel, főbb vonásaikban, a Szárazvám völgyének fatornyai is. Jellemző sajátosságuk, hogy a lezáró sisak alacsonyabb, zömök, egyszerű gúla. Ezek közül a magyarherepei egyike kevés, hitelesen XVII. századi emlékeinknek, 1646-ban készítette „segin Bekő Iacab“ (magas sisakja új), a magyarsülyei (46. kép) pedig 1773-ban épült. Széles, alacsony, tömzsi alakja, kedves esetlensége medvebocsszerű benyomást kelt.

Az Aranyos és az alsó Maros vidékén⁹⁹ nyugat felé haladva a tornácos tornyok általánosak lesznek. Az Aranyos vidékieken még érezhető a Marosszék és talán a Kalotaszeg hatása (mészköi és várfalvai fatoronysisakok, az utóbbi nyílásai árkádszerűek). Ezzel szemben az alsómarosvölgyiek egyszerű, éles, határozott körvonalakkal tűnnek fel (Szászujfalu — 44. kép.). Főleg a

⁹⁸ Egy erdélyi, közelebről ismeretlen faragómolnárról értesít Babás (Barabás ?) Gergely jobbágy folyamodása tömlöcbe vetett apja érdekében. Az 1722. nov. 16-án kelt, feltűnő szép magyarsággal megírt levél szövege szerint „...az én édes atyám miolta az mlgs urakat szolgálja faragó mesterségével vagyon annak 40 esztendeje, mind hideget, meleget az Ngtok jószága mellett szenvedett, mind malom mester volt...“ (Gr. Bethlen Lászlóné Folti Mária levelezése közt a keresdi gr. Bethlen-Itárban. — Kelemen Lajos közlése).

⁹⁹ Tornácos tornya volt a gyulafehérvári templomnak is, amelyet Bethlen Gábor építtetett.

hunyardmegyeiek jelentősek, köztük a dévai ref. templomé, melyek az együttlakó népek faépítészetére is hatással voltak.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Erdély magasrendű faépítészetének ismertetéséből nem hagyhatjuk ki az érdekes fahidakat, noha szorosan véve nem tartoznak tárgyunkhoz. Fedett fahidakat gyakran építettek az erdélyi szászok. Az egykori kolozsvári fahidat „németek pallójának“ hívták. Segesvárt ma is megvan a fahíd. Volt ilyen Ebesfalván, Fogarasban az utóbbit Franciscus Burger építette 1783-ban (Fogarasi J.: Fogarasi híd. — Nemzeti Társalkodó. Kolozsvár, 1837. I. 359—364. l.). De voltak már jóval korábban magyarlakta területeken is. A „Fahíd“ szó mint helynév előfordul 1324-ben (Urkundenbuch Bd. I. S. 389.), egykor Alsó-Fehér vármegyében létezett, Gáldtő határában (v. ö. Bene A.: Az erdélyi egyházmegye képe a XIV. század elején. — Magyar Sion XXXII. 1894. 538. l.). Kolozsvárt 1614. jun. 7.-én határozta el a közgyűlés, hogy a Szamoson szilárd hidat építtet. „A derék Szamoson való híd felől azt akarják egész városul, hogy a vízre elégséges állandó hidat jó móddal építsenek, az előbbi helyen ... A bíró hívassa magához Molnár Gergely mestert ... kérje meg, hogy a munkát fogadja el ... elébe adván: hogy csövekre kellene-e a jármokat építeni avagy köre, avagy vízi kasra? s a mint legjobb volna, megértvén tőle akarattját ... bocsássák kezére a híd megépítését.“ (Jakab op. cit. II. 576. l.). Egy XVII. századi kolozsvári kiadványban szerepel a „lábakon álló fa hidac“ elnevezés. (Comenius, A.: *Janua linguae Latinae reserata aurea in hung. linguam translata per Stephanum Beniamin Szilágyi.* Kolozsvár. 1643. II. kiadás 1673. — v. ö. Nyelvtörténeti szótár II. Budapest, 1891. 496. hasáb). Gyulafehérvárt is volt a XVII. században egy szép fedeles fahíd, amelyet Georg Kreckwitz dícsér (*Totius principatus Transylvaniae accurata descriptio.* Nürnberg u. Franckfurth, 1688. S. 287.). Gyakoriak a fedeles hidak Udvarhelyszéken, főleg a Nyikó völgyében. Orbán Balázs írja, hogy még a legcsekélyebb patakokon is díszes és költséges fedeles hidakat építenek, ahol a falusiak összegyűlnek, főleg esős időben (Orbán op. cit. I. 119. l.). A legnevezetesebb, erdélyi fedeles fahíd a tordai volt, amely 1804-ben (tl. 1788—1815-ig) épült „Követsi Jánosnak hazafi fő építő mesternek ritka elme munkájával“. (Lebontották. — Fényképei a Magy. Mérnök és Építészegyletben, modellje a Közlekedési Múzeumban. — Rajza közölve Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. XX. Magyarország VII. Budapest. 1901. 201. l.).

A vérbeli fahidakról kitűnő fogalmat ad a szilágyosomlyói vár 1668-ban készült inventáriuma: „Az kapura menő vár hídja erős fákkal vagyon igen jól megpadolva, az föld szinitől fogva kétfelől az híd mellett sasfákban bocsátott szép faragott boronákkal vagyon felróva; az boronák mellett esmét erős kötések vannak; mind a hídon alól s mind az hídon feljül az boronákon által lövő-lyukak vannak. Az boronáknak az legfelső részén faragott folyó-gerenda vagyon az sasfák végibe bocsátva, mely gerenda lator-kert formára sűrű hegyes karókkal vagyon megrakva. Ezen a hídon két felől az boronák mellett köröskörnyül ülőszékek.“ (Tört. Tár. V. 1882. 179. l.)

Készültek fahidak a Partiumban is, pl. Munkácson 1782-ben és a XIX. század elején (Balajthy J.: Munkács. — Azaz Munkács városának és várának topographiai, geographiai, históriai és statistikai leírása. Debrecen, 1836. 13. l.). A Hortobágyon a százlábú kőhíd építése (1827—1833) előtt fahíd állott, melyet 1825-ben Márkus György hortobágyi vizimolnár és ácsmester javított ki 250 váltó forintért. Hortobágyi hidat említ már a váradi káptalan 1346-ban kelt oklevele, majd az 1699-es, 1704-es és 1735-ös Debrecen városi jegyzőkönyvek. Ezek is kétségkívül mind fahidak voltak. (Lósy-Schmidt E.: A hortobágyi kőhíd. Budapest, 1926. 11—13. l.)

IV.

A háború előtti Magyarország területén a magyarságot környező és vele együttlakó népek majdnem mindegyikének különálló és jelentős faépítészete van, amelyeknek egyes emlékei már régen ismeretesek a magyar tudományos irodalomban is. Tanulmányunk célja a magyar faépítészet kevéssé vagy egyáltalán nem ismert történetének, elterjedésének és kialakulásának felkutatása lévén, volt nemzetiségeink faépítészetének részletes, beható vizsgálatába nem bocsátkozunk, csak rövid ismertetésükre szorítkozhatunk. Erre a kérdésre csak annyiban terjeszkedünk ki, amennyiben szükséges annak megvilágítására, hogy a magyar faépítészettel volt-e és ha igen, milyen kapcsolatuk és ennek emlékeihez mennyiben hasonlóak vagy attól eltérőek.

*

A magyarországi nemzetiségi faépítészetben nyilván kis szerepe jutott a délvidéki németségnek, amely betelepítése után, a XVIII. században, egyideig szintén csak sövénytemplomokat épített és faharanglábakat. Mindez igénytelen „Notbau“ lehetett, amely a meggyökeresedés és anyagi fellendülés korszakában mihamarább teljesen eltűnt, csak néhány egyszerű harangállvány őrzi az emlékét (Fólya).¹⁰¹

A Felvidék német faépítészete egészen különálló csoportot alkot. A XVII. és XVIII. század vallási viszonyai tették szükségessé, emlékei főleg az artikuláris, becikkelyezett helyeken épült evangélikus fatemplomok. Felépítésük is ennek a kornak szellemét viseli magán. Többnyire centrális alap gondolatú, keresztalakú alaprajzuk van, belül dongaboltozattal. A fatemplomoknak ezt a csoportját nevezte Myskovszky „renaissance“-nak, főként a centrális alaprajzra gondolva, amely elrendezés az evangélikus isteni tisztelet helyéül valóban igen jól megfelelt és a XVII—XVIII. század folyamán az északi protestáns országokban (Németország, Finnország stb.) általánosan kedvelt megoldás volt. A Felvidéken, főleg a Szepességen épült hasonló ev. fatemplomok¹⁰² valószínűleg szintén a németországi, főként a keleti provinciák építészetének hatása alatt keletkeztek. A garamszegi (Zólyom vm.) érdekes, kereszthajós ev. fatemplomnak¹⁰³ ausztriai, sőt birodalmi német fa- és kőépületekkel való szoros összefüggésére a kutatás már rámutatott. Másik ismert

¹⁰¹ Fényképe a Néprajzi Múzeum gyűjteményében.

¹⁰² Hefty, A. J.: Die ev. Holzkirchen in der Zips.—Forum. II. 1932. S. 85—86.

¹⁰³ Canzler, A.: Die ev. Holzkirche zu Garamszeg bei Neusohl.—Forum. II. 1932. S. 148—151.

emléke ennek a csoportnak a késmárki ev. fatemplom,¹⁰⁴ amelyet Müttermann János készített 1717-ben. Felépítésük a nagy építészet elgondolásainak változatlan áthelyezése a faanyagba, igen fejlett és gondos technikával (boltozatok).

Ugyanezt mondhatjuk a hervadói r. kath. fatemplomról,¹⁰⁵ amely egy középkori kőtemplom teljes utánzata, annyira, hogy ennek alapján egész hitelesen képzelhetjük el a nála régebbi, középkori német és tót¹⁰⁶ fatemplomokat. Különösen jellemző, hogy különálló tornyának sisakja alacsony és egészen zárt, ami az összes egyéb felvidéki haranglábakkal és toronysisakokkal közös. A felvidéki nemzetiségi fatornyok legnagyobb eltérése a magyar fatornyoktól éppen abban van, hogy magassági tendenciájuk jóformán nincsen, kiugró tornácuk (ha egyáltalában van) inkább zárt, csak kis lőrészzerű nyílások vannak rajtuk, miáltal elzárkózott, többnyire mogorva jelleget kapnak. Valósággal ritka, ha — valószínűleg magyar hatásra — nyitott tornácot és magasabb sisakot alkalmaznak (turicskai harangláb).¹⁰⁷ Egyes tót fatemplomokon egészen kicsiny, karcsú toronyka van elhelyezve (Turdossin).¹⁰⁸

A különálló fatornyok között érdekes, egységes típusúak a szepesmegyeiek. Felső részük széles, zárt tömb, amely a nyaknál összeszűkül és tovább sima, piramisalakú testben folytatódik, (krigi és tribsi fatornyok stb.).¹⁰⁹ Nagyjából hasonlóak a sárosmegyeiek is (Hervartó, Ruzsoly, Sárosbuják). Divald ezeket román stilusúaknak nevezte. Talán a zárt, tömbszerű felépítés kedvelése magyarázza, hogy a felvidéki nemzetiségi fatornyokon az árkád nem igen szerepel, csak elvétve, (kokovai torony),¹¹⁰ annál többet és gyak-

¹⁰⁴ Linberger I. K.: A késmárki ev. fatemplomnak és a városi köztemetőnek leírása. Késmárk, 1882.; Divald K.: Szepes vármegye építészeti emlékei. Budapest. 1905. 82—83. l.; Hefty, A. J.: Die Kesmarker Holzkirche. Késmárk. 1933.

¹⁰⁵ ZALOZIECKY, W. R.: Gotische und barocke Holzkirchen in den Karpathenländern. Wien, 1926. Abb. 45.

¹⁰⁶ A tót faépítészet irodalma: *Myskovszky, V.*: Holzkirchen in den Karpathen. Mitth. der Central-Commission. N. F. Bd. VI. 1880. S. LXXXIX—XCIV.; *Myskovszky V.*: Adalék régi fatemplomaink ösmeretéhez. — Arch. Ért. U. F. XIV. 1894, 239—244. l.; *Myskovszky V.*: Faépítészetünk műemlékeiről. — Akad. Értesítő. VI. 1905. 33—35. l.; *Wesser, R.*: Der Holzbau. Berlin, 1903. S. 59.; *Divald K.*: Szepes vármegye építészeti emlékei. Budapest, 1905. 5—9. l.; *ZALOZIECKY, W. R.*: Gotische und barocke Holzkirchen in den Karpathenländern. Wien, 1926.; *Divald K.*: Magyarország művészeti emlékei. Budapest, 1927. 170—176. l.; *Szönyi O.*: Régi magyar templomok. Budapest, s. a. (1933). 241—247. kép. — stb.

¹⁰⁷ Rajza a Műemlékek Orsz. Bizottsága gyűjteményében.

¹⁰⁸ Szönyi O.: Régi magyar templomok. Budapest, s. a. (1933). 247. kép.

¹⁰⁹ Divald K.: Szepes vármegye építészeti emlékei. Budapest. 1905. 6—7. l.

¹¹⁰ Gömörmegyében. (Nagy M.: Magyarország képekben. II. Pest, 1868. 149. l.) Talán erre is a közeli Palócség faépítésze hathatott.

rabban a különböző gömb- és hagymaalakú sisakformák, mind a barok kéépítészet stílusváltozásainak hatására.

Kétségtelen, hogy például ezek az utóbb említett szepességi fatornyok, de a tót fatemplomok egyes motívumai is, nem kizárólag helyi eredetűek, kapcsolatuk a környező népek művészetével, mint a magyar és a rutén faépítészetrel nincsen, vagy csak igen laza, ellenben felfogásukkal a határokon tulra, főleg keleti német és nyugati szláv területre utalnak.¹¹¹

Említettük a magyarországi faépítészetrel foglalkozó irodalom ismertetése alkalmával, hogy Haas¹¹² és utána mások is, egészen Myskovszkyig¹¹³ és a Springer-féle¹¹⁴ művészettörténeti kézikönyv legújabb kiadásáig, az egész tiszavidéki faépítészetet, magyart és román egyútt, mindenestül német eredetűnek tartották, azon az alapon, hogy egyes, szembeötlő motívumok, mint a négyfiatorony alkalmazása, gótikus stílusúak, már pedig ez a stílus Magyarországon csak ott volt és csak ott lehetett, ahol a középkorban a német telepesek éltek, és csak az ő hatásukra és kulturmunkájukkal terjedt és terjedhetett más vidékekre is. Alább külön részletesen foglalkozunk a magyar faépítészet sajátos faji jellegével, stílusával és egyes motívumainak eredetével, de azt már most leszögezhetjük, hogy a németiség a faépítészet ez u. n. „gótikus“ csoportjának kialakításában szerepet nem vitt, adatunk ebben való részvételéről nincsen, sem a multban, sem pedig a jelenlegi emléktanyagban. Haas és követőinek megállapítása csak felületes általánosítás eredménye, amely minden műemléket német eredetűnek tart, amelyiken a gótikus stílus nyoma látszik. Ezt az emlékcsoportot legkevesébbé a német művészet, akár a magyarországi német művészet körébe lehet bevonni, annak szelleme, stílusa egészében ellentmond, de ellentmondanak a történeti adatok is, amelyek egyetlenegy német mestert sem említenek velük kapcsolatban, de igenis magyarokat.

¹¹¹ V. ö. Wolfskron, A. L.: Über einige Holzkirchen in Mähren, Schlesien und Galizien.—Mitth. der Central-Commission. Bd. III. 1858. S. 85—92.; Wiggert, E.—Burgemeister, L.: Die Holzkirchen und Holztürme der preussischen Ostprovinzen. Berlin, 1905.

¹¹² Haas, M.: Über die Holzkirchen im Nordosten Ungarns. — Mitth. der Central-Commission. Bd. IX. 1864. S. XI—XII.; u. a.: Die Holzkirchen im Bisthume Szathmár. I. Historischer Teil. — Mitth. der Central-Commission. Bd. XI. 1866. S. 1—5.

¹¹³ Myskovszky, V.: Holzkirchen in den Karpathen. — Mitth. der Central-Commission. N. F. Bd. VI. 1880. S. XXVIII.

¹¹⁴ Wesser, R.: Der Holzbau. Berlin, 1903. S. 66. — Beiträge zur Bauwissenschaft. Heft. 2.; Springer, A.: Handbuch der Kunstgeschichte. II. Bd. XII. Aufl. Leipzig, 1924. S. 339.

akik a magyar emlékeket készítették. A román fatemplomok pedig éppen ezek hatása alatt keletkeztek és alakultak.

*

Gazdagon kifejlődött és monumentális jellegű volt az északkeleti felvidék rutén faépítésze,¹¹⁵ amely azonban csaknem teljes egészében a bizánci eredetű, orosz faépítészet körébe tartozik. Változatos formájú, díszes kupolákkal és tornyokkal ékesített, többnyire centrális és longitudinális elvek keveredéséből származó alaprajzú fatemplomaik (Uzsok, Csontos, Harcos) Galicia, Ukrajna területén találják hasonmásukat, főleg a teljesen centrálisok (Körösmező). Helyi színezetet ad nekik az olykor szögletes szentélylezárodás és főképpen a tornyok felépítése. Rajtuk többször megjelenik a körülfutó nyitott tornác (Selesztő stb.), néha az árkád (Urmező stb.), elvéve négyfiatornyosan (Száldobos stb.) és általában a hagymasisak (Sóhát, Bükköspatak stb.), valamennyi az együttélő népek (magyar és román) faépítészetének és a barokkon kőépítészetnek hatására. A sárosmegyei rutén fatemplomok tornyai (Ondavka, Ladomérméző stb.) pedig a szepességi fatornyokra emlékeztetnek, szintén földig zárt, kissé kiszélesedő tömbből állanak.

Máramarosmegyei csoportjuk tisztán hosszhajós elrendezésű. Toronysisakjuk rendszeren magas, csúcsos formájú, tornácos, árkados (Majdánka, Cserjés stb.), sőt olykor négyfiatornyos. (Szeklence c. 1751, Ósándorfalva 1753, Husztsófalva 1779, Száldobos 1797.) Fel-tűnő vonásuk, hogy homlokzatkialakításra törekszenek, ami magábanálló jelenség. Általában nagyon jellemző sajátága a rutén faépítészetnek a rendkívül gazdag, díszes, sokszoros tetőforma, de különösen ezeknek a templomoknak a megkettőzött, az egész épületen következetesen keresztülvitt tetőszerkezet, néha ugyancsak megkettőzött árkádsorokkal. Az utóbbi motívumok viszont a román faépítészetet befolyásolták. Talán a máramarosi típus a legötletesebb és művészileg legegységesebb változata a rutén faépítészetnek, amely a nagyszerű technikájú és szószerint monumentális hatású, szellemes, délorosz faépítészet egyik ága, olykor kicsit hibrid jelleggel a különféle helyi hatások következményeképpen.¹¹⁶

¹¹⁵ V. ö. Zaloziecky idézett munkájában közölt képeket.

¹¹⁶ A rutén faépítészet irodalma: *Lehoczky T.*: A beregmegyei rutén fatemplomok. — Arch. Ért. R. F. IV. 1870. 241—249. 1.; *Myskovszky V.*: Az 1875 év nyarán tett régészeti utazásom eredménye. — Arch. Közlemények. X. 1876. 3. füz. 56—83. 1.; *Myskovszky, V.*: Holzkirchen in den Karpathen. — Mitth. der Central-Commission. N. F. Bd. VI. 1880. S. LXXXI.; *Lehoczky T.*: Bereg vármegye monografiája. II. Ungvár, 1881. 56—60. 1. III. Ungvár 1881.; *Myskovszky V.*: Adalék régi fatemplomaink ösmeretéhez. — Arch. Ért. U. F. XIV. 1894. 244—248. 1.; *Myskovszky V.*: Faépítészetünk műemlékeiről. — Akad. Értesítő. VI. 1895. 34. 1.; *Wesser, R.*:

A magyar faépítészetre nem hatott, ezt már a vallási különbségek is megakadályozták. Ez az építészet par excellence a görögkeleti ortodox egyház céljának és szellemének megfelelő építkezés volt. Érdekes adat erre vonatkozólag a szabolcsmegyei Pap község református fatornyának építése. A hozzá való fát messze vidékről hordta be és állította össze a falu népe „az oroszok (vagyis a g. keleti hitűek) és a pápisták segítségével.”

*

Erdélyben a százszok faépítészetének multjáról keveset tudunk. Kétségtelen, hogy az a terület, ahonnan eredetileg későbbi hazájukba elszármaztak, fejlett és magasfokú faépítészettel rendelkezett már abban az időben, és így azt mindenesetre magukkal hozták és itt alakíthatták tovább, mígnem kőépítészetük korai kifejlődésével és virágzásával — legalább is egyházi vonatkozásban — feleslegessé vált és feledésbe merült. Nagyobb szerepe lehetett a vár-, általában a védelmi építkezéseknél. Tudjuk, hogy váraik sokáig fából voltak, Brassó fellegvára például még a XVI. században is.¹¹⁷

Jelenlegi emlékeit is az erődtemplomokban¹¹⁸ találjuk, az erődökké átalakított, várakká átépített templomok védelmi felszerelésében, a védőfolyosókkal övezett templom- és bástyatornyok^{118a} tetőiben. Néha a templomtest egész fedele is tornácos volt, védőfolyosókkal ellátva, mint a szászfehéregyházai templomon. (50. kép.) Később egy részüket beépítették. Ezek a tornácos sisakok a hasonló magyar emlékektől arányaikkal, formájukkal első pillantásra feltűnően elütnek. Alakjuk igen alacsony, zömök gúla vagy magasabb csonka piramis, a tető élei meredek, egy vonalban vagy csak igen kicsi hajlással emelkednek fel a csúcsig, vagyis eltérően a magyaroktól, nincsen átme-

Der Holzbau. Berlin, 1903. S. 66—67.; *Lehoczky T.*: A beregmegyei görög szertartású kath. lelkészségek története a XIX. század végéig. Munkács, 1904.; *Myskovszky E.*: Régi fatemplomok. — Művészet IV. 1905. 119—122. l.; *Divald K.*: A Makovica művészete. — Művészet VII. 1908. 236—240. l.; *Zaloziecky, W. R.*: Gotische und barocke Holzkirchen in den Karpalhenländern. Wien, 1926.; *Divald K.*: Magyarország művészeti emlékei. Budapest, 1926, 172—176. l.; *Szőnyi O.*: Régi magyar templomok. Budapest, s. a. (1933). 32. l., 245—246. kép — stb.

¹¹⁷ Orbán op. cit. VI. Budapest, 1873. 328. l.

¹¹⁸ V. ö. Sigerus, E.: Siebenbürgisch-sächsische Burgen und Kirchenkastelle. III. Aufl. Hermannstadt. 1901.; Phleps, H.: Die hölzernen Wehrgänge an den sächsischen Kirchenkastellen in Siebenbürgen. — Zeitschrift für Geschichte der Architektur. II. Heidelberg, 1909. S. 168—170.; Horváth, W.: Siebenbürgische-sächsische Kirchenburgen. Hermannstadt. 1931. (különlenyomat a „Kirchliche Blättern“ c. folyóiratból). — stb.

^{118a} Tornácos bástyák láthatók egy 1529-ből való ostyasütőn (Brassó, Burzenländer Sächsisches Museum. Közölve: Batthyáneum. I. Brassó, 1911.88—89. l. közötti táblán).

net az alsó, négyszögű és a felső, nyolcszögletes tetőrész között illetőleg legtöbbször nincs is ilyen két rész, hanem közvetlenül, a sarkoktól a csúcsig ugyanazon vonalban emelkedik a fedél. Azonkívül ez a csúcs vagy orom mindig alacsony, nyomott arányú tömb benyomását kelti, ami kitűnően illik a széles, erőteljes, biztosan megalapozott tornyokhoz (Homoród, Erked, Szászfehéregyháza [50. kép.] stb.).

Az erődítés főleg a XV.—XVI. századokban öltött nagyobb méreteket, de a tetőket természetesen folyton megújították. Mindenesetre igen régi típust képviselnek. A szászok a tornácos toronysisaknak ezt az annyira jellegzetes fajtáját ebben a formájában valószínűleg már itt, új meglepülésük helyén alakították ki és nem készen hozták Németországból. Hiszen az erődítési gyakorlatban ez az elem, a védőfolyosó, amiből a védőfolyosós sisak fejlődött, csak bevándorlásuk után lett szokásos, különben is a németországi védőfolyosók tulnyomóan zártak, a szász tornácos sisakok pedig mindig nyitottak.

Későbbi eredetű lehet egy másik toronytípus, amely főleg a Barcaságon terjedt el. Két részből áll, az alsó, eredeti csonka tetőgúlából és a ráhelyezett újabb kerek vagy szögletes sisakból. A kettő közötti átmeneti tag többnyire zárt, de előfordul nyitottan is (Prázmár stb.).

Szokásban lehettek egészen fából készült, külön fatornyok is, amelyek közül ma már csak a berethalmi¹¹⁹ ismeretes. Voltaképpen fából készült bástyatorony benyomását kelti, teljesen ugyanolyan felépítésű, mint a kötornyok, sisakja kettős és zárt.

A régebbi tornácos sisaktípus mindenesetre hatással lehetett az erdélyi várépítésre, azon keresztül az egyházi faépítészetre és így a magyar tornácos fatoronysisak kialakulásában valószínűleg közvetlen része volt, noha kizárólagos szerepet nem tulajdoníthatunk neki, mert a tornácos bástyatornyok a történeti Magyarország egész területén előfordultak, tehát az erdélyi magyarság más irányból is kaphatott ösztönzést.

*

Részletesebben kell foglalkoznunk a román faépítészet kérdésével, mert a legtöbb kapcsolata volt a magyar faépítészettel és a kutatás is itt indult meg aránylag legelőnkebben, amely számos, a magyar faépítészetet és a magyar művészetet közelről érdeklő prob-

¹¹⁹ Ilyen fatorony lehetett az 1633-ban készült volkányi harangállvány, amely 1684-ig állott fenn. (Die Dörfer des Burzenlandes. I. Teil. hgg. von E. Jekelius. Kronstadt. 1929. S. 132—133. — Das Burzenland. Bd. IV.)

témát vetett fel. Két ponton kezdődött meg a munka, Erdélyben¹²⁰ és az ókirályság¹²¹ területén. Legkiválóbb művelői Coriolan Petranu, továbbá Atanasie Popa, illetőleg Virgile Vătășianu és Nicolae Ghica-Budești. Kétségkívül Petranu foglalkozott a faemlékekkel a legtöbbet és a legnagyobb lelkesedéssel. Művei Magyarországon szintén ismertek, sőt heves vitákra adtak alkalmat. A vitatkozásokba a tiszta tudományos szempontokon kívül néha egyéb motívumok is belekeveredtek, amelyek a tényeket elhomályosítva, mindkét felet megnyugtató, kielégítő eredményre természetesen nem vezethettek. Épen erre való tekintettel kötelességünknek tartjuk, hogy a kérdéshez a legmesszebbmenő tárgyilagossággal szóljunk hozzá.

Petranu legutolsó munkájában¹²² két pontban foglalja össze a

¹²⁰ Az erdélyi román faépítészet irodalma: *Henszlmann I.*: A szatmári püspöki megyének középkori építészeti régiségei. — Arch. Közlemények. IV. Pest. 1864. 139—140. 1.; *Haas. M.—Schulcz, Fr.*: Die Holzkirchen in Bisthume Szathmár. — Mitth. der k. k. Central-Commission. Bd. XI. 1866. S. 1—14.; *Myskovszky V.*: Faépítészetünk műemlékeiről. — Akad. Értesítő. 1895. 34—35. 1.; *Fetzer. J. F.*: Régi fatemplomok Szilágy megyében. — Arch. Ért. U. F. XVI. 1896. 243—248. 1.; *Wesser, R.*: Der Holzbau, Berlin, 1903. S. 65—66; *Myskovszky E.*: Régi fatemplomok. — Művészet. III. 1904. 301—306. 1.; *Téglás I.*: Erdélyi fatemplomok. — Művészet. III. 1904. 402—404. 1.; u. a.: Az elpusztítás alá került fatemplomok. — Erdély. XIII. 1904. 3—4. 50—52. I. ; u. a.: Az erdélyi fatemplomok díszje. — Művészet. VII. 1908. 90—95. 1.; *Kós K.*: Egy kalotaszegi fatemplomról — A Ház. I. 1908. 61—63. 1.; *Szinte G.*: A kolozsmegyei fatemplomok. — Néprajzi Értesítő. XIV. 1913. 1—31. 1.; *Szinte L.*: Erdélyi fatemplomok és haranglábak. — u. o. 279—285. 1.; u. a. Az erdélyi fatemplomok. — Építő Ipar XXXVII. 1913. 215—218. 1.; *Springer, A.*: Handbuch der Kunstgeschichte. II. Bd. XII. Aufl. Leipzig, 1924. S. 339, 347.; *Peșanu, C.*: Die Kunstdenkmäler der Siebenbürger Rumänen im Lichte der bisherigen Forschung. Cluj, 1927.; u. a.: Bisericile de lemn din județul Arad. Sibiu, 1927.; *Vătășianu, V.*: Vechile bisericile de piatră românești din județul Hunedoara. — Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania pe 1929. Cluj, 1930. p. 1—215.; *Popa, A.*: Rapoarte și dări de seamă către Comisiune. — u. o. p. 351—399. 1.; *Petranu, C.*: Monumentele istorice ale județului Bihor. I. Bisericile de lemn. Sibiu, 1931.; u. a.: Originea turnurilor bisericilor de lemn din Ardeal. Cluj, 1931. — Extras din „Inchinare lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani.“; *Popa, A.*: Biserici vechi de lemn românești din Ardeal. — Anuarul Com. Mon. Ist. pe 1930—1931. Cluj, 1932. p. 161—314. 1.; *Petranu, C.*: Bisericile de lemn ale românilor ardeleni în lumina aprecierilor străine recente. Sibiu, 1934.

¹²¹ Az ókirálysági faépítészet irodalma: *Iorga, N.—Balș, G.*: Histoire de l'art roumain ancien. Paris, 1922. p. 15.; *Ghica-Budești, N.*: Câteva bisericile de lemn din Oltenia-Bulelinul Comisiunii Monumentelor Istorice XIX. fasc. 47. Craiova, 1926. p. 9—10.; *Memorii de Arch. G. Referendaru.* — Buletinul. fasc. 47. p. 10—27.; *Vătășianu, V.*: Contribuție la cunoașterea bisericilor de lemn din Moldova. Cluj, 1931. — Extras din „Inchinare lui N. Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani.“; *Buletinul* XVIII. fasc. 42. Craiova, 1925. p. 190—191.; *Buletinul* XXV. fasc. 71—74. București, 1933. fig. 475.

¹²² Petranu, C.: Bisericile de lemn ale românilor ardeleni în lumina aprecierilor străine recente. Sibiu, 1934. p. 14, 52.

román faépítészet jelentőségét: esztétikai és ezzel együtt a történeti érték, azonkívül a sajátosan román faji jelleg. Nincs okunk megtagadni egyik tétel helyességét sem. A román faépítészet valóban számos igen kiváló emléket hozott létre, különösen Kolozs, Szolnok-Doboka és Szatmár megyékben (pl. Felsőfüld [47. kép], Berence, Dióshalom stb. fatemplomok). Néhány, csekélyszámú kivételtől eltekintve pedig valamennyi a román faji felfogás erőteljes és jellemző képviselője, amelyeket a magyar és szász emlékektől határozott, éles szellemi és formai különbségek választanak el. Más kérdés, hogy a román faépítészet egyes alkotóelemei honnan származtak, vagy más szóval a templomokat építő, román faragó emberek milyen hatások alatt fejlesztették ki sajátos formáikat. Ennek felderítése természetesen semmit sem von le esztétikai és történeti értékükből.

Mielőtt a fenti kérdésekre válaszolnánk, tekintsük át a román faemlékeket, — már amennyire az eddig közzétett anyag megengedi.

Első pillantásra szembeötlő, hogy az ókirályság emlékei külsejükben elütnek az erdélyiektől, sőt a moldvaiak és havasalföldiek egymás között sem egyeznek meg teljesen. Az árkádos, magasbaszókó gótikus tornyok, amelyek az erdélyi román fatemplomok legjellemzőbb sajátosságai, mindkét területen teljesen hiányoznak. A moldvai fatemplomok legtöbbször torony nélküliek, a templom külseje a tetőzettel együtt híven követi a helyi kőtemplomok alakját. Alaprajzi elrendezésük is, amelyek részben egyszerű, hosszhajós típusúak, vagy pedig a longitudinális és centrális formákat egyesítik, a legközvetlenebb kapcsolatban vannak a moldvai kőépítészettel. Mindezekhez a mintaképet ott találták a helyi emlékeken, hiszen főleg Moldvában Stefan cel Mare uralkodása alatt igen sok nyugati, középkori elem vegyült az építészet görög-bizánci alapjaiba. A havasalföldi fatemplomok elrendezése vagy egyszerűbb, házalakú vagy szintén a kőtemplomokat követi, különösen a homlokzati előcsarnokokban és a sokszögű szentélyvégzésekben. Az ókirálysági fatemplomok azonban aránylag ritkák és mindig egyszerűek, a román faépítészet főterülete a Kárpátokon belül van, Erdélyben.

Az erdélyi román faépítészet, ha alapjellemvonásai nagyjából állandóak is — külső megjelenésében nem egységes. Bár az újabb részletes kutatások ellenére is az anyagnak még csak kis része van közzétéve, annyi már is megállapítható, hogy formái területenként változnak. Aradmegyében — egy-két példát leszámítva — túlnyomó a barok hatás, a toronysisakok legtöbbször hagymaalakúak, zártak, vagy legfeljebb szabályszerű ablaknyílások törik át az egységes felületet. A biharmegyeieknek — főleg a kiválóbb, jelentősebb emlékeknek — már magas, árkádos tornyuk van, sőt a középső

torony mellett olykor a négyfiatorony is megjelenik. Kalotaszegen, Szatmárban és a szomszédos területeken a négyfiatornyos típus az uralkodó, de vidékenként eltérő változatban. Itt vannak a szép árkádós tornyok és itt vannak a román faépítészet legfejlettebb és legművészebb emlékei. A csatlakozó területeken (egyfelől Bihar, Arad, másfelől Alsó-Fehér, Torda-Aranyos stb. vármegyék) az árkádok csak egyszerűbb, kezdetlegesebb formában szerepelnek. A Kolozsvártól keletre eső területen ez a toronytípus eltűnik, Atanasie Popa is megjegyzi egyhelyt,¹²³ hogy a felső-Maros vidékén a kicsi és alacsony tornyok a tipikusak (Radnót, Mezőbánd stb.).

Ismét külön csoportot alkotnak a Maros-Torda, Küküllő és Alsó-Fehér vármegyék beszögellő részében levő román fatemplomok, amelyeknél a torony nem épült egybe a templommal, — amint az a román faépítészetben egyébként általános, — hanem harangláb módjára különáll. (Magyarherepe, Magyar sülye, Királyfalva, Marosfalu, az utóbbin érdekes módon a rutén faépítészet hatása is jelentkezik).

Hunyadban ismét magas tornyokat találunk, szépen formált, tornácos, többnyire árkádós sisakkal, mind a fatemplomokon (Radulesd), mind a kőtemplomok fatornyofedelein (Guraszáda, Kristyór, Ribicze, Vajdahunyad). Más típushoz tartoznak azok a fatornysisakok (Bakonya, Erdőfalva, Szentandrás), amelyek tulajdonképpen kettősek, a gúlaalakú sisakra körülbelül kétharmad magasságban egy újabb, de kisebb kúp- vagy gúlaszerű lezárás került.

Mi az oka, mi a magyarázata ezeknek az eltérő változatoknak? A faj, amelyik az emlékeket létrehozta, mindenütt ugyanaz, tehát a feleletet csak a környezetben kereshetjük. Az erdélyi román fatemplomok egyik helyen sem keletkeztek kultúrálatlan és minden hatástól légmentesen elzárt vidéken, hanem éppen ellenkezőleg, régi művészi kultúráról áthatott területen. Elképzelhetetlen, hogy a román faépítészet ezektől a környező kultúráktól teljesen függetlenül alakult volna ki, hiszen az utóbbiak emlékei állandóan és mindenfelé szem előtt voltak. Keresnünk kell tehát, hogy a megfelelő környezet milyen művészi létfeltételeket tudott nyújtani. Ha pedig párhuzamos jelenségek mutatkoznak, úgy amint a román faépítészet egyes típusainak váltakozása mutatja, akkor feltétlenül kell valami összefüggésnek lenni közöttük.

Láttuk, hogy a román faépítészet Moldvában és Havasalföldön a kőépítészethez alkalmazkodott, természetesen leegyszerűsített formákban. Az aradmegyei barokk, hagymasisakos tornyok magyarázata a megye barokkori kultúrájában rejlik. Kalotaszeg és a hozzácsatla-

¹²³ Popa, A.: Biserici vechi de lemn românești din Ardeal. — Anuarul Com. Mon. Ist. pe 1930—1931. Cluj, 1932. p. 257.

kozó területek árkádos, négyfiatornyos román fatemplomai ugyanazon a földön emelkednek, ahol a hasonló felépítésű magyar tornyok és haranglábak. Viszont azutóbbiak Kolozsvártól keletre, a Mezőségeen és a Székelyföldön majdnem teljesen hiányoznak vagy csak elvétve találhatók. Itt a román faragók is a helybeli egyszerűbb szerkezetű, keleti erdélyi, magyar haranglábakat vették mintául, vagy egészen egyszerű, alacsony tornyot illesztettek a templomra, hasonlóképpen a falusi magyar kő- és fatemplomok hatására. Hunyadmegyében meg részben a dévai és egyéb hasonló, helyi magyar emlékek, sőt talán a Kalotaszeg tornácos, árkádos tornyai, részben pedig az újabb, megkettőzött német toronysisakok hatottak. Látnivaló, hogy a román fatemplomok földrajzi elhelyezkedésükben követik a magyar faépítészeti változatait és külső megjelenésük azok hatása szerint módosul, — de a faji jelleg állandó megőrzésével. Elősegítette ezt az alkalmazkodást, hogy kezdetben bizonyára többször, de későbbben is nem egyszer előfordult, hogy magyar faragó embereket vettek igénybe és ezek készítették a román fatemplomot vagy tornyot. Ilyenkor az épület is a magyar sajátosságokat tükrözte, amelyek aztán ezzel a közvetítéssel felszívódtak a román faépítészetbe és annak körében is otthonossá lettek. Előfordult ez főleg a középső Erdély területén, ahol a román fatemplomok és tornyok aránylag még a legközelebb állnak a magyar emlékekhez. Viszont helyenként dolgoztak román faragóemberek is magyar megbízásra, magyar szolgálatban, főleg a földesúri jobbágyok¹²⁴ az egyes udvarok számára és azok szükségletére.

Petranu idézett, utolsó művében a barok összefüggésekre több ízben rámutatott, foglalkozott azonkívül a négyfiatornyos, árkádos toronytípus eredetének kérdésével és ennek magyarozatára igen távolfekvő, német és francia emlékeket sorolt fel. A négy saroktorony motívuma mindenfelé elterjedt egész Európa középkori építészetében, megvolt Francia- és Németországon kívül Felsőitáliában s gyakori Magyarországon is, például a Csallóközben, és Erdélyben a százszoknál meg a magyaroknál egyaránt, de mindenütt más-más változatban. Az erdélyi román fatemplomok formáinak megértése céljából elsősorban nem a távoleső emlékeket kell tekintetbe vennünk, hanem azokat, amelyek itt voltak a közelben. Petranu utal is a szász tornyokra, de Hielscher nyomán kiemeli az eltéréseket. A magyar emlékeken viszont megtalálhatók a román fatornyok összes elemei, nemcsak külön-külön, mint a szász templomokon, — amelyeken vagy

¹²⁴ 1755. nov. 16. Balog Mihály gr. Teleki Ádámhoz Csengerujfaluba küldött levelében említi Bot Vonuly nevű faragó embert. (Erdélyi Múzeum, gr. Teleki László (gyömrői) ltra. Missilis. — Kelemen Lajos közlése.)

tornác van, vagy négyfiatorony, de a kettő együtt soha, — hanem már ugyanolyan szerkezeti és formai kapcsolatban. Az összefüggés elvitathatatlan. A román faragók és ácsok kétségkívül a velük együtt lakó magyarság hasonló építkezéseit vették mintaképül, amelyek korábbiak, mint az övék. Bizonyítják ezt az emlékek, a formai kapcsolatok, azonkívül az a feltűnő körülmény, hogy a románoknak ilyenfajta tornyaik csak olyan területen vannak, ahol a magyarok ily módon építkeztek.¹²⁵

Petranu utal arra a lehetőségre is, hogy a románok esetleg még a rómaiaktól vehették át a tornácos, négysaroktornyos toronytípust. Azok az emlékek azonban, amelyeket Petranu idéz, csak annyit mulatnak, hogy a rómaiak erődítéseiknél használtak külső, vagyis nem a torony testével szorosán egybeforrott, hanem a torony testére kívülről ráhelyezett körüljáró tornácokat. Másik analogiája, a Septimius Severus érmén levő paphosi (tehát kisázsiai) Vénus-templom díszítései pedig nem saroktornyoknak, hanem földrehelyezett piramisoknak látszanak. Különbö is az antik toronyépítészet egészen más irányokat követett.¹²⁶

A négyfiatornyos típus jellegzetesen középkori forma, amely nyugatról jött Erdélybe, ahol a szászok, majd később a magyarok főleg a faépítészetben teljesen új, a többi nyugati emlékektől eltérő változatát alakították ki. Az utóbbit vette mintául a román faépítészet, de természetesen saját felfogásának megfelelően szintén átalkította.

Petranu, bárha a tornyokról feltételez is némi idegen hatást, a templom szerkezeténél ezt már a leghatározottabban tagadja, és Strzygowski elméletének megfelelően azt állítja, hogy az az anyagból, a fából, teljesen autochton módon alakult ki. De a román fatemplomok alaprajzában nem valami primitív, elsődleges formára ismerünk, hanem ellenkezőleg a középkori, főleg gótikus falusi templomok alaprajzára. Erdély földje a szomszédos területekkel együtt még most is tele van szórva ilyen típusú középkori kőtemplomokkal, melyek

¹²⁵ Petranu azt írja a kalotaszegi magyar fatornyokról (Magyarvalkót és Magyarakacsot említi), hogy azokat nem építhették a magyarok („zidite in orice caz nu de Unguri.“ — Petranu: Bihor p. 40. és a Iorga-emlékkönyben ugyanígy). De kérjük akkor, hogy vajjon egyáltalán kik építették, ha nem a magyarok? Szászok és románok semmiesetre sem, mert azoknál a faépítészet egészen más felfogást mutat. Teljesen valószínűtlen, hogy a szegény falvak drága külföldi mestereket hoztattak volna egy-egy harangláb elkészítéséhez, még hozzá arról a külföldről, ahol ilyenfajta emlékek egyáltalán nincsenek. A stílusanalízisből levonható biztos következtetést ezenfelül még az ismeretes magyar mesternevek is megerősítik.

¹²⁶ V. ö. Thiersch, H.: Pharos. (Antike, Islam und Occident.) Leipzig u. Berlin. 1909.

részben a magyaroké, részben a szászoké, sőt ez a típus még a regátba is elhatolt.¹²⁷ Az erdélyi magyarok annyira kedvelték, hogy néha még a XVII. és XVIII. században is így építkeztek, sőt többnyire ez volt az alaprajza a magyar fatemplomoknak is. Nagy elterjedtsége magyarázza azt a hatást, melyet a románokra tett, akik bizonyos változtatásokkal, melyeket főként a keleti liturgia követelt meg, szintén többnyire ilyen alaprajzokat használtak a faépítkezéseiknél. A típusátvételt elősegíthette, hogy a románok magyar eklézsiáktól többször vettek át felhagyott fatemplomokat.¹²⁸

Petranu Strzygowski nyomán a boltozást is a faépítészet belső sajátásaiból vezeti le. Strzygowski merész tételei közül éppen ez az, amelyik legkevésbé talált hitelre és méltán. A román kutatók sem fogadták el általánosan, sőt egyik legkiválóbbjuk, G. Balş¹²⁹ határozottan megcáfolta. A boltozás tipikusan kőtechnika, amely a faanyagból sohasem magyarázható. Ellenben igenis gyakran megtörtént, hogy különféle fajtáit a faépítészet kölcsönvette a kőépítészettől (pl. a XVII—XVIII. századi északi, keresztalakú fatemplomok többnyire igen bonyolult boltozatformái). Többször felmerült már az a megoldás, hogy a románok a bizánci művészettől kölcsönözték a boltozatot. De ennek a kérdésnek az eldöntésénél sem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a körülményt, hogy Erdély földjén a román fatemplomokban szokásos dongaboltozat korántsem volt egyébként ismeretlen. Előfordult a román stíluskorszakban (Somlyóújlak)¹³⁰ és több fajtája volt mindennapos a renaissance építészetben, főként a kastélyok nagy termei vannak így boltozva. A kérdés végleges megoldása azonban csak nagyobb emlékanyagra támaszkodó, beható részletkutatások után lesz lehetséges. Mindenesetre a dongaboltozat a kőépítészet történeti stílusainak befolyása nélkül el nem képzelhető, mert ha elfogadjuk, hogy poligon lezárási alaprajz és boltozási technika a faépítészetben alakult ki és ezt az elgondolást következetesen végigvisszük az európai építészet fejlődésének egész történetén, akkor ez a legnagyobb történeti abszurdumokra vezet, ami legjobban megmutatja a Strzygowski-féle feltevés tarthatatlanságát.

¹²⁷ Balş, G.: Bisericile lui Ştefan cel Mare. — Buletinul Com. Mon. Ist. XVIII. Bucureşti, 1926. fig. 184, 197. stb.; Ghika-Budeşti, N.: Evoluţia arhitecturii in Muntenia. I. — Buletinul XX. fasc. 53—54. Bucureşti, 1927. fig. 1—2.; III. — Buletinul XXV. fasc. 71—74. Bucureşti, 1933. Fig. 1, 443.

¹²⁸ L. a Jegyzék-ben közölt adatokat.

¹²⁹ Bals, G.: Grinda şi arcul. Buletinul Com. Mon. Ist. XXIV. fasc. 68. Vălenii de Munte, 1931. p. 66—69. — V. ö. továbbá Gazette des Beaux Arts. 1932. I. p. 422—423.

¹³⁰ Szabó L.: Az Árpád-kori magyar építőművészet. Budapest, 1913. 328. l. — A gótikus átépítések előtt a dongaboltozat bizonyára sűrűn előfordult.

A renaissance stílus, amely a tornyok árkádjain is (a hasonló magyar emlékek hatására) erős nyomot hagyott, világosan és félre nem érthetően nyilvánul meg a fatemplomok déli oldalán végig húzódó árkádsoron. Olyan motívum ez, amelyik a magyar nemesi kúriákról¹³¹ került a románság faházaira és onnan fatemplomaira.

Az erdélyi román fatemplom, úgy amint a fennmaradt emlékekből ismerjük, történeti fejlődés eredménye.¹³² Egyes elemei Erdély különböző történeti stílusainak, a környező és együtt élő népek hasonló művészi megnyilatkozásainak hatásából származik. Egyéni és faji jellegű benne az elemek kiválogatása, összeállítása és formai átalakítása. Ebben rejlik faji és esztétikai értéke. Például a valkói magyar és a felsőföldi román templomok minden látszólagos hasonlóságuk ellenére is alapjában homlokegyenest eltérő felfogást, elütő szellemiséget képviselnek. A román faji felfogás általában igen erős, átvételei, kölcsönzései még ott is, ahol a közvetlen mintakép kimutatható (mint a magyarvalkói vagy farnosi román fatemplomok, amelyek szemmel láthatólag az ugyanott levő magyar templom, illetve harangláb után készültek), gyökeres átalakuláson mennek át. Az ellenkezőjére aránylag ritkán van példa (pl. Kalotaszegen a bocsi harangtorony) és ha van, akkor is legtöbbször olyan emlékeken, amelyeket magyar faragó ácsok készítettek a románok számára. (Magyarsülye, Somfalva stb.).¹³³

A jelenleg ismeretes román fatemplomtípus kialakulása a XVII. század végére, az 1700 körüli évekre tehető. 1727-ben a felsőföldi fatemplomban (49. kép.) mindenestre kifejetten, művészileg kiforrottan áll előttünk. Bizonyos, hogy a románságnak már jóval megelőzőleg voltak fatemplomai. Ez a régebbi román fatemplomtípus¹³⁴ azonban csak elsődleges, primitív formákból állhatott. A megkezdett, szélesebbkörű kutatások továbbhaladásával hihetőleg

¹³¹ V. ö. például a magyarbükkösi Kemény-kúriát. — Orbán, op. cit. V. Pest. 1871. 54. l.

¹³² A Petranu művéről szóló megjegyzések közül azok, amelyek egyszerű udvariassági nyilatkozatokon túlmennek, mind utalnak a történeti stílusokkal való összefüggésre. (Demm, Meyer, Weber, Adler, Treiber, Dhucque, Curman, Erixon, Réau, Romier, Hielscher, Henry.) Közvetlen összefüggésre — Treiber kivételével — természetesen nem mutattak rá, épen azért, mert Erdély emlékeit közelebbről nem ismerik, nem ismerhetik.

¹³³ A magyarsülyei román fatemplomot és haranglábát Gillye Sándor és Csenteri Ferenc építették a jelen század elején, a somfalvait pedig 1839-ben Kis P., Kis István és Pávaji Vajna János. (Popa op. cit. p. 241.)

¹³⁴ P. Henry a házalakú fatemplomokban látja a primitív, elsődleges típust. (P. Henry: Les églises de la Moldavie du nord. Paris. 1930. idézve Petranu op. cit. p. 51.)

összegyülhet olyan anyag, amely esetleg egyszer lehetővé teszi a román faépítészet régebbi korszakainak hozzávetőleges rekonstrukcióját és elsődleges formáinak megállapítását is.

V.

A történeti határokon kívüli, egyéb európai faépítészetekkel nekünk magyaroknak a történelem folyamán kapcsolatunk nem igen volt, nemzetiségeinknek ellenben annál inkább. A rutén faépítészeti Délkelet Európából vette eredetét és típusait, a németesség szintén hazájából hozta a faépítés ismeretét. A felvidékiek a konstrukciót, formákat onnan vették át és a későbbi időkben is megtartották a kapcsolatokat az anyaország faépítészetével, amint ezt a kérdést az előző fejezetben már röviden érintettük. Mindez azonban csak a kiindulás volt, mert később, a letelepülés után, mindegyik nép az új környezet és a helyi körülmények hatására saját helyi stílust alakított a magával hozott alapvetésből, valami új változatot még a rutének is létrehozottak, noha azok ragaszkodtak leginkább az eredeti útmutatáshoz. Ezek az új, helyi jellegű emlékek nagyrészt csak hasonlítanak az anyaország emlékeire, de nem azonosak vele.

Még kevésbé lehet célunk a távolabbi európai faépítészeti múltját és történetét megvilágító anyaggal bővebben foglalkoznunk. Mert például Magyarországon, éppen úgy, mint Kelet-Európa legnagyobb részében, ahol a boronaeépítés az uralkodó, semmi nyomát nem találjuk annak a hatalmasan kifejlődött u. n. Fachwerkbau-nak (framework), amely a középkorban egész Francia- és Németországban, sőt Angliában is virágzott. Oka ennek nyilván az, hogy a kivándorlás idején még nem volt általános, főleg nem ott, ahonnan a magyarországi telepések jöttek és így nem hozhatták magukkal. Ez volt a nyugati faépítészetének újabb technikája és ebből fejlesztette ki legelterjedtebb, sőt jelenleg is legismertebb stílusát.

Hasonlóképpen nem volt kapcsolatunk Norvégia faépítészetével, amelynek legendás hírű, nagyszerű emlékei a fantasztikusan egyéni külsejű fatemplomok. Technikájuk (Mastenbau) közeláll az „opus Scoticum“-hoz, amely egykor a kontinens északnyugati részében általános lehetett.

Észak-Európa két másik államában, Svédországban és Finnországban ellenben előfordulnak olyan faharangtornyok, melyeknek egyes felépítési motívumai magyar emlékek távoli, halvány remniscenciáját keltik fel.¹³⁵

¹³⁵ Klemetti, H.: Suomalaisia kirkonrakentajia 1600-ja 1700 luvuilla. Porvoo, 1927. p. 16—17. 287, 296.

VI.

Ázsia faépítészetével¹³⁶ már részletesen kell foglalkoznunk, noha áttekintése a kutatás jelenlegi állapotában igen nehéz, szinte alig megoldható feladat. Az összefoglalások — a tárgyban rejlő nehézségek következtében — még hiányoznak, ami elszórt adat pedig erre vonatkozólag már megjelent, azt az építésztörténeti munkák mellékes megjegyzéseiből kell összeszededegetni. Magyar kutatónak — könyvtáraink hiányai miatt — erre is csak korlátolt mértékben van alkalma.

Ha a ma meglévő ázsiai emlékanyagot vizsgáljuk, úgy találjuk, hogy az izlam és az indiai művészet kultúrköreibe tartozó vidéken a fa a szilárd anyagokkal szemben csak alárendelt, legtöbbször kiegészítő szerepet játszik, de a kínai-japán kultúrterületen és a hozzá csatlakozó vidékeken (Mongólia) a fa a monumentális építkezés elsőrendű anyaga. Régebben azonban az egyes stílusformák kialakulása idejében a faépítés Ázsia egész területén általános volt, sőt egyes kőépítészeti formákat is a faépítészből vezetnek le (indiai és kínai oszlopformák). Feltehetjük, hogy az ázsiai népek jó része a fejlődés primitívebb fokán a faépítés különféle fajait művelte, amelyek vidékenként a természetadta lehetőségeknek megfelelően váltakoztak. Így alakult ki a borona- (Blockbau) és a faváz- (Ständer- vagy Stabbau) építés, melyek Ázsiában is használatosak és ismeretesek voltak.¹³⁷

A faépítkezés legrégebbi formáira csak a korai reliefek és falfestmények ábrázolásaiából, azonkívül főként az ásatások eredményeiből vonhatunk le következtetéseket. Még Kinában,¹³⁸ az ázsiai monumentális faépítészet hazájában sem maradt fenn ókori emlék, csak az írott források emlegetnek négyszögű alapon emelt nagy,

¹³⁶ Ázsia faépítészetére vonatkozólag v. ö. Stein, M. A.: *Ancient Khotan*. Oxford, 1907.; u. a.: *Ruins of Desert Cathay*. London, 1912.; Diez, E.: *Die Kunst der islamischen Völker*. Wildpark-Potsdam, s. a.; u. a.: *Die Kunst Indiens*. Wildpark-Potsdam, s. a. (Handbücher der Kunstwissenschaft); Kümmel, O.: *Die Kunst Chinas, Japans und Koreas*. Wildpark-Potsdam, 1929. (Handbücher der Kunstwissenschaft); Strzygowski, J.: *Asiens bildende Kunst in Slichproben, ihr Wesen und ihre Entwicklung*. Augsburg, 1930.; Felvinczi Takács Z.: *A Kelet művészete*. — Barát B.—Éber L.—Felvinczi Takács Z.: *A művészet története*. II. kiadás. Budapest, 1934. 563—770. l.

¹³⁷ V. ö. Strzygowski, J.: *Asiens bildende Kunst*. Augsburg, 1930. 147—167. (Strzygowski ebben a munkájában is a faépítészetnek tulzott jelentőséget tulajdonít).

¹³⁸ A legrégebbi faemlék Japánban maradt fenn, a narai Horyuji templom, kb. 607-ből. — Felvinczi Takács Zoltán: *A Kelet művészete*. (Barát B.—Éber L.—Felvinczi Takács Z.: *A művészet története*. II. kiadás. Budapest, 1934. 695. l.)

magas, toronyszerű épületeket (t'ai), amelyek megfigyelő- és őrhelyek, csillagvizsgálók vagy kincsházák voltak. A tornyok később is nagy szerepet játszottak a faépítészetben, mint különálló harang- és kaputornyok.¹³⁹

Magyar szempontból, a magyar faépítészet szempontjából az ázsiai faépítészet behatóbb vizsgálata nem lehet közömbös, hiszen a magyarság őshazájában az ázsiai kultúrkörhöz tartozó népekkel közvetlenül és állandóan érintkezett, tehát azok kultúrájával is. A keleti kapcsolatok kutatásánál előfordult romantikus túlzások ugyan az ilyenfajta törekvések hitelét már eleve erősen veszélyeztetik, mégis ezek olyan kérdések, amelyeket a magyar tudomány nem kerülhet el és nem térhet ki előlük. A magyarság elvégre nem jöhetett jelenlegi hazájába pusztá kézzel, valamilyen, ha még oly egyszerű és talán szűkkörű, szellemi és formai örökséget okvetlenül magával kellett hoznia, amelynek elemei éppen őshazájában és a vándorlás folyamán tevődtek össze. A legújabb kutatásoknak már sikerült kiválasztani például a népmesekincs ősi elemeit a későbbi hatások rétegeiből, a népművészet terén, a művészettörténeti kutatásnak megtenni ugyanezt lényegesen súlyosabb feladat, de mégis legalább meg kell kísérelnünk az esetleges összefüggések kitapogatását.

Az ázsiai faépítészet régibb korszakára, vagyis arra az időre, amikor a magyarság őshazájában lakott, főleg Stein Aurél Khotanban végzett ásatásai tájékoztatnak. Stein ezen a vidéken egész városokat emelt ki a homok alól, díszesebb épületekkel és erődítésekkel, amelyeknek szerkezetét a következőképpen írja le:¹⁴⁰ „A ház alapzata hatalmas gerendákból volt összeállítva, ezen nyugodtak a tetőzetet tartó és egyúttal a falak vázát alkotó faoszlopok. Ezen kívül sűrűn elhelyezett vékonyabb rudak és rájuk keresztbefektetett hevederek adtak szilárd állást a faváznak. Belülről erre tamarix ágakból készült erős rőzsefonadékot alkalmaztak, amelyre vastag vakolat következett. Ez borította a fa külső oldalát is.“ Ez a leírás szószerint ráillik a magyar sövényfonásos, paticsfalú építésmódra, amelyet házak, várak és templomok készítésére egyaránt régóta használtak. Valószínűleg Ázsiában is többfelé ismeretes volt, nemcsak Khotanban. Ezzel az építésmóddal a magyarság tehát már őshazájában megismerkedhetett és onnan hozhatta magával.¹⁴¹

¹³⁹ Felvinczi Takács op. cit. 691. l.

¹⁴⁰ Stein A.: Homokba temetett városok. Budapest, 1908. 223. l.— Külsőjükre vonatkozólag v. ö. Stein, M. A.: Ancient Khotan. Oxford, 1907. Vol. I. ill. 34—35, 37, 39, 42—43, 52.; u. a.: Ruins of desert Cathay. London, 1912. Vol. I. ill. 84, 89—91, 93, 124.; Vol. II. ill. 289—291.

¹⁴¹ Stein a nyugati kínai erődök építési módjáról a következőket írja: „Alólról keményre döngölt agyag, felette vályogsorok, félméternyi közökben tamariszk galy-

A khotani épületek favázások, amelyeknél a facölöpök közötti részeket rőzsefonással és agyagtapasztással töltik ki. Egyszerűbb, kezdetlegesebb formája és őse ennek az építésmódnak tulajdonképpen a sátor, amely szintén faszerkezetű, avval a különbséggel, hogy a faváz közeit nem sövényvel, hanem nemezlapokkal borítják.^{141a} Magasabb fokozata a fatorony, amelynek közeit és tetőzeti vázát fával töltik ki,¹⁴² illetőleg zszindellyel fedik¹⁴³ vagy részben szabadon¹⁴⁴ hagyják (kínai és japán épületek).

A fatoronyépítéshez érve rá kell térnünk Attila fapalotájának ismertetésére, amely Magyarország területén, a Tisza középső vidékén állott és az ázsiai eredetű hun nép vezére számára készült a Kr. u. V. század közepén. Nemcsak azért kell foglalkoznunk vele, mert úgyszólván őse a magyarországi, sőt a középeurópai faépítészetnek, hanem, mert az újabb kutatások nyomán egyre valószínűbbé válik a magyarság és főként a székelyek kapcsolata egy olyan törökfajú népcsoporttal, amelyiknek legkiválóbb törzse a hun volt.¹⁴⁵

lyak rétegével megerősítve.“ (Stein A.: Romvárosok Ázsia sivatagjaiban. Budapest, 1913. 225, 369, 398. l.) Valószínűleg ilyenek lehetnek a bolgár-török és avar sáncok is (Fejér G.: A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik. Budapest, 1931. 30. l. — *Archaeologia Hungarica* VII.) Az Anonymustól említett földvárak, melyeket a honfoglaló magyarok építettek Szabolcsban és Tasváriban (Anonymus: *Gesta Hungarorum*. Cap. XXI. — *Fontes Domestici*. Vol. II. p. 21.) szintén ilyen módon készülhettek. A honfoglaláskori sövényfonásos építkezésre vet világot a fonyód-bélatelepi ásítás. (V. ö. *Arch. Ért. U. F.* XLVII. 1935. 141. l.) Hasonló technikát használtak Magyarországon még a XVI—XVII. században is a sövényváraknál, melyeknek külsejéről az egykorú jobb metszetek adnak fogalmat (C. Merian metszete a tokaji várról 1664-ből. — *Tört. Képcs.* 961.; Olasz metszet a nagykállói várról a XVII. századból. — *Tört. Képcs.* 1414.; C. Merian metszete ugyancsak a nagykállói várról 1665-ből. — *Tört. Képcs.* 509.), szerkezetükről pedig kitűnően tájékoztatnak a régi leírások (pl. a szilágysomlyói vér 1668-i inventárium a sáncokról. — *Tört. Tár.* V. 1882. 178—179. l.) és különösen a panyolai tölgyfaépítmény, melyet Sőregi János ásított ki. Ugyanő e technika eredetének kérdésével is foglalkozott, amely szerinte mindenütt ismert lévén, a magyarság akár régi, akár új hazájában elsajátíthatta és azt bizonyos újításokkal bővítette. (Előtanulmányok a panyolai tölgyfaépítményhez. 38—55. l.) Azonban a sövényfonás elsősorban és általában a pusztai népek várépítkezési módja volt, főként Keleten.

^{141a} V. ö. Ligeti L.: *Sárga istenek, sárga emberek*. Budapest, s. a. (1934.) 24. kép.

¹⁴² A japán házaknál a külső falak anyaga agyaggal bevert bambuszsnád vagy fa (v. ö. Felvinczi Takács op. cit. 694. l.).

¹⁴³ A kínaiak ismerték a zszindelyt is (Münsterberg O.: *Chinesische Kunstgeschichte*. Esslingen a. N., 1912. Bd. I. S. 71.; Bd. II. S. 8.

¹⁴⁴ Tsuneyoshi Tsudzumi: *Die Kunst Japans*. Leipzig, 1929. S. 148. Abb. 55.

¹⁴⁵ V. ö. gr. Zichy I.: *A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig*. Budapest, 1923. 47. l. (A magyar nyelvudomány kézikönyve. I. köt. 5. füzet); Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest, 1930. 218, 220. l.; u. a.: *A székelyek eredetének kérdése*. (1935. márc. 21-én a Magyar Történelmi Társulatban tartott előadás.)

Igy ehhez az emlékhöz minket etnikai szempontok is fűznek, amelyek érdeklődésünket megokolják. Annál kevésbé mellőzhetjük tárgyalását, mert a német művészettörténeti irodalom gyakran foglalkozott vele és általában az ősgermán kultúra nagyjelentőségű megnyilatkozásának tartja. Strzygowski¹⁴⁶ szerint vagy a germánok építhették vagy a szlávok, mint akkor hun uralom alatt levő, a Duna-Tisza vidékén lakó népek, a hunok azonban semmi esetre sem, mert azok nomádok voltak és így a faépítéshez nem érthettek, a germánoknak és szlávoknak pedig későbbben is nagy és hatalmas faépítészetük volt. Strzygowski figyelmen kívül hagyja, hogy a hunok a Kr. előtti századokban a nagy műveltségű Kína felett uralkodtak, majd hatalmuk fokozatos gyengülése után is kapcsolatban maradtak vele és kultúrájával. Kína magasrendű faépítészetének feltétlenül kellett valamilyen hatást tenni rájuk, de egyébként pozitív adatok is bizonyítják, hogy az ázsiai hunok értettek a faépítéshez. Kr. előtt 8-ban a hunok fejedelme megtagadta bizonyos területek átengedését Kínának, mert „az ottani hegyekben termő fára sátor- és kocsigyártás céljára van szükségük.”¹⁴⁷ A sátorépítkezés itt már nyilván valami fejlettebb, magasabbrendű favázás építést jelent, amihez jó építőfa kellett. Nyugodtan feltételezhetjük tehát, hogy négyszáz év múlva Európába érve, itt maguk el tudták készíteni fejedelmük fából való szállását, az első ismert monumentális faépületet magyar földön.

Attila palotájáról Priskos rhétor néhány szűkszavú megjegyzéséből¹⁴⁸ alkothatunk magunknak fogalmat. A palotának legjellemzőbb vonása az „ékességre“ és nem „erősségre“ szolgáló fatornyokkal díszített kerítés, amelyen belül több, külön épület volt. Ez a leírás a régi kínai tornyokról szóló feljegyzésekre emlékeztet és nagyon valószínű, hogy a hun faépítkezés, így a tornyos kerítés, kínai hatás alatt fejlődött ki, de a kapcsolatok ellenére is bizonyára más felfogást tükrözthetett. A leírás szerint Attila palotája technikailag gerendákból és gyalult deszkákból volt összeállítva,¹⁴⁹ Réka királyné házai pedig részint deszkákból, részint gerendákból, amelyek cölöpökbe¹⁵⁰ voltak eresztve. Strzygowski ebből boronaépítkezésre következtet. A szöveg azonban nem elég világos, nem tudhatjuk, vaj-

¹⁴⁶ Strzygowski, J.: Die altslavische Kunst. Augsburg, 1929. S. 138—142.

¹⁴⁷ Zichy op. cit. 51. l.

¹⁴⁸ Magyarul: Szabó K.: Kisebb történelmi munkái. I. köt. II. kiadás. Budapest, 1873. 31—32, 42. l. — Görögül és magyarul: Huszka op. cit. 2—3. l. (Maywald József fordítása). — Németül: Strzygowski J.: Die altslavische Kunst. Augsburg, 1929. S. 139—141.

¹⁴⁹ Az építkezéshez szükséges faanyagot bizonyára ekkor is, mint későbbben, a felső Tisza vidékéről szállíthatták le vízi úton.

¹⁵⁰ Sasfákra lehetne gondolni.

jon a fahasábok vízszintesen feküdtek-e (Blockbau) vagy függőlegesen állítva favázat alkottak-e (Ständerbau), amelynek közeit deszkalapok töltötték ki.¹⁵¹ Priskos leírása mintha a távolkeleti, magasabbfokú, favázás építésmódra engedne következtetni. Az „egymásbaillesztett,“ „egymásbaeresztett“ kifejezések nyilván azokat a technikai eljárásokat jelzik, amelyeket most lapolásnak és fészkelésnek nevezünk. Sok fejtörést okozott és különféle eltérő magyarázatokra adott alkalmat Priskos következő mondata: „S a körök a földszinttől kezdve aránylagosan emelkedtek felfelé“ (t. i. Réka királyné házában). Rögtön megvilágosodik ez a rejtélyes mondat, ha egy fatorny belsejébe (35. kép) tekintünk. Ezeknek belső vázát csakugyan fokozatosan emelkedő és egyre kisebbedő, koncentrikus övek alkotják. Következnék ebből, hogy a fejedelmi sátorpalota egyes különálló, kiemelkedő épületei kúp-, gúlaalakú fedekkel voltak ellátva, ami a talán kúpalakú sátorból¹⁵² kiinduló, favázás építkezés magas fokát jelentené.

Érdekes volna tudni, hogy maga a magyarság a faépítés, különösen a favázás építkezésnek milyen magas fokára jutott el, de ezt bajosan rekonstruálhatjuk. A favázás nemezsatort feltétlenül ismerte,¹⁵³ hiszen ez volt fő lakhelye, éppen így a rőzsefonással és agyaggal kevert favázás építkezésben is bizonyára jártas lehetett. Ez a két építkezési mód nincs ellentétben a magyarság ősi műveltségéről szóló írott adatokkal, sőt a nomád életmódnak is kitűnően megfelelt, mert olcsó, könnyen beszerezhető és hozzáférhető anyagokat felhasználó, gyorsan elvégezhető építési eljárás. De feltehetjük, hogy voltak magasabbrendű favázás építményeik, egyszerűbb fatornyok is, amelyek őrhelyül vagy a kiválóbb személyiségek, nemzetségfők lakának jelzésére szolgálhattak.¹⁵⁴ Ez sem elképzelhetetlen a nomád életben, mert az ilyen fatornyok aránylag gyorsan készülnek és akár egészében, akár darabokra szedve könnyen szállíthatók, éppen úgy, mint a szintén favázás sátrak. Számos későbbi adatunk van arra, hogy fatornyokat és fatemplomokat eredeti helyükről elhúztak vagy

¹⁵¹ Huszka (op. cit. 4. l.) Ständerwandra értelmezte.

¹⁵² Hóman B.: Magyar történet. (Őstörténet—Törzsszervezet—Keresztény királyság). Budapest, s. a. (1929.) — Hóman B.—Szekfü Gy.: Magyar történet I. 108. l. Zichy op. cit. 13. l.

¹⁵³ Hóman op. cit. 108. l. — A honfoglalás előtti török jövevényszavaink (sátor, karó, szaru, kapu) is ezt bizonyítják. (Hóman u. o.; Zichy op. cit. 52. l.)

¹⁵⁴ Bátky felteszi, hogy az őshazában a szálfái is használták építkezésre (op. cit. 228. l.). Ugyanő állapítja meg, hogy a magyar házra vonatkozó ősi finnugor szavak olyan fogalmakat jelölnek, amelyekből, „kis hajlék, akár egy faház is kitelik.“ Továbbá hasonló nyelvtörténeti alapon bebizonyítja, hogy az előmagyarok értettek a fűrő-faragó mesterséghez. (Mesterkedés — A magyarság néprajza I. 308. l.)

épen másfelé, távolabbi vidékekre költöztettek. A magasabb fatechnika ismerete mellett szólna, hogy a magyarok az ács¹⁵⁵ szót még az őshazában ismerték. Hasonlóképpen hordozható a boronaépület is,¹⁵⁶ így ez sincs ellentétben azzal a félig letelepült életmóddal, amelyet a magyarok folytattak.¹⁵⁷ Mindenesetre boronából csak fában bővelkedő területeken volt érdemes és lehetséges építkezni. De Zichy István¹⁵⁸ fejtegetései szerint a magyarok ismerték a fenyőfát és a tölgyfát, sőt vándorlásuk útvonala éppen az utóbbi zónájába esett, nem lehetetlen tehát, hogy ezt az építésmódot is használták, ha bizonyára más, ma már ismeretlen néven.¹⁵⁹

Mindezek az utalások egyelőre inkább csak feltevések, azokon a kereteken belül, amelyeket az írott források és a magyarság őstörténetéről, valamint az egyéb nomád és távolkeleti népekről kialakított, eddigi tudásunk engednek. Az adatok nem ellenzik, sőt részben megerősítik azt az elgondolást, hogy a magyarság bizonyos faépítészet-technikai elemeket^{159a} még őshazájából hozott magával.

A szellemi összefüggés megállapítását pedig valósággal követelik a későbbi magyar faépítészet olyan emlékei, amelyek szemmel láthatólag minden történeti stílustól függetlenek, ellenben a magyar lelkiség tökéletes kifejezői. Különösen meggondolásra készítet, hogy a legősibb jellegű emlékek éppen a Székelyföldön fordulnak elő. A nyílt talapzatú, szétterülő fedelű, sátoryszerű torony olyan sajátosság, melynek a nyugattal nincsen kapcsolata, ellenben határozottan a távol Keletre utal. Talán nem tulságosan merész gondolat,

¹⁵⁵ Zichy op. cit. 55. l.

¹⁵⁶ 1295-ben László és Lampért, a Huntpázmán nemzetségbeli Kázmér fiai. Ketheh faluból 40 faházat raboltak el és azokat saját birtokukra szállították (Fejér op. cit. Tom. VI. Vol. 1. p. 385.).

¹⁵⁷ Zichy op. cit. 51. l.

¹⁵⁸ Zichy op. cit. 34—35, 65. l. és I. térképmelléklet. — Számolni kell azonfelül a klimaváltozással, amely a vegetációt befolyásolja (Strzygowski: *Asiens bild. Kunst S. 129—130.*). Lehet, hogy ezeknek a vidékeknek a magyarok otlétekor más vegetációja volt. Különben e területen ma is általános a boronaépítés. (Strzygowski op. cit. S. 165. Abb. 158., a Byhan-féle térkép ez eurázsiai házformákról.).

¹⁵⁹ V. ö. Hóman op. cit. 426. l. — A borona szláv szó, de ez még nem bizonyítja, hogy a fogalmat is a szlávoktól vettük át. Több példa van arra, hogy egy bizonyos fogalomra régebben más szót használtak. A székelyek például a boronát rakófának is nevezik.

¹⁵⁹ Így feltűnő és talán nem véletlen jelenség, hogy a narai Horyuji pagoda szintén egy középponti nagy szálfára van építve (Münsterberg, O.: *Japanische Kunstgeschichte. Bd. II. Braunschweig, 1905. S. 21.*), épügy. amint a nagobbbszabású magyar fatornyok szerkezetének tengelye a császárfá. A nyugateurópai fatornyokban ilyesmi nem igen fordul elő (v. ö. Wiggert-Burgemeister id. művében közzölt keresztmetszeteket.).

ha a hiteles történeti adatok és az ismert emlékonyagban kétségte-
lenül meglévő, feltűnő jellemvonások között feltételezzük az önként
kínálkozó összefüggést. Ez a kapcsolat mindenestre nem történeti
fejlődés, nem is tárgyi megegyezés, de feltétlenül valami szellemi
örökség, a formafelfogásban, az alkotó hajlamokban megnyilvánuló
rokonság, amelynek létezését nem szükséges tagadnunk, ha jelenleg
még nem is láthatjuk tisztán és talán soha nem is fogjuk.

VII.

Ismerve már a magyar faépítészet történeti multját, jellemző
sajátságait és jelentősebb emlékeit az egyes területek szerint, hatá-
sukat és kapcsolatukat az együttlakó és a külföldi népek faépíté-
szetével, szükségesnek látszik az egész adat- és emlékonyag átte-
kintése átfogóbb szempontok szerint, bizonyos elvi jelentőségű kér-
dések (mint eredet, egyes motívumok, technika, általános jellem-
vonások, faji sajátságok stb.) tisztázása érdekében.

Mindenekelőtt rá kell mutatnunk arra a körülményre, hogy
ennek az emlékfajtának keretein belül a nagy művészeteknél meg-
szokott, következetesen előre haladó és állandóan nyomon követ-
hető fejlődésről nem beszélhetünk. Megakadályozza ezt egyrészt a
legrégebbi anyag, körülbelül hat évszázad egykor feltétlenül létezett
emlékeinek teljes pusztulása, ami éppen a legérdekesebb korszakok,
a megindulás, kezdet és kialakulás művészetének hiteles megisme-
rését tette örökre lehetetlenné, de másrészt magának a faépítészet-
nek sajátos természete is. Népművészet lévén, a nép kezén alakult
és élt, a nép pedig az egyes elemeket a szerint őrizte meg, ameny-
nyire távolabb vagy közelebb esett az esetleges, újabb hatások út-
jától. Ha pedig ilyen hatások elérték, akkor azokat teljesen átalakí-
totta a saját formanyelvére, beleolvastotta a meglévő és megszo-
kott régebbi típusokba. A régebbi és az újabb többnyire szinte egymás
mellett, külön-külön vagy együttesen létezett tovább. Így fordulhat
elő, hogy egy látszólag igen régi típusú fatorony keletkezhetett
újabb időben, míg egy újabb külsejű emlék aránylag korábbi dá-
tumú. Persze területenként más és más fokú volt ez a folyamat,
másképpen és mást fogadtak el a nagy művészetek hatásából, más
motívumokat őriztek meg az eredeti régiekből és azt ismét eltérő mó-
don változtatták, bővítették egyéni ötletekkel, majd minden egyes
építési alkalommal szinte újból. Így alakultak ki a különböző vál-
tozatok területenként és azokon belül egyénenként. Ilyenformán a
faépítészet emlékei nem időben jellemzőek, hanem térben, azokon

a területeken, ahol az egyes változatok kialakultak.

Ebből már következik, hogy ugyancsak nem beszélhetünk szigorúan és pontosan, a szó komoly értelmében vett stílusról sem, úgy ahogyan azt a nagy művészet jellemzésére a történeti stílusoknál megszoktuk, mint a szellemi tartalom kifejezésére történeti folyamatok eredményeként létrejött, egységes formarendszert, hanem csak általánosabb megfogalmazásban használhatjuk, mint a faji szellem formái kifejezésének időtlen jellegét, amely területenként és egyénenként változik ugyan, de azokon belül nagyjából állandó.

Mindez könnyen érthetővé teszi, hogy a magyar faépítészet — ahogyan ma ismerjük — nem egységes, nem egységes mai anyagában és ha a jelenlegi állapotból visszakövetkeztethetünk a multba, úgy kiindulásában sem lehetett az.

Monumentális faépítészetünk egyházi vonatkozású lévén (fatemplomok és faharanglábak), már rendeltetésénél fogva szükségszerűen kellett, hogy kapcsolatba kerüljön a történeti stílusokkal, amelyek az egyház törekvéseinek művészi kifejezését koronként meghatározták. Áll ez elsősorban a templomok alaprajzi elrendezésére, amelyhez liturgiai szempontokból is ragaszkodni kellett. A román és gótikus korszakoknak főrangú pártfogók által emelt kőtemplomai szolgáltattak mintát a vidék fatemplomainak, amelyek szintén egyenes vagy sokszögű szentélylezárással készültek. Az egyes elemek, a belőlük alkotott középkori jellegű templom típusa annyira összeforrott az Isten háza fogalmával, hogy később, a protestantizmus korában, mikor a liturgiai szempontok már nem voltak lényegesek, akkor is változatlanul ragaszkodtak hozzá. A késői, XVII—XVIII. századi református fatemplomok még többnyire polygon lezárásúak az egyik rövid oldalon, olykor a diadalív is megvan, sőt néha még az ablakokat is igyekeznek csúcsívesre formálni (Székelykál). Természetesen ismeretes ezenkívül egy egyszerűbb házalakú típus, amely a fatemplom legrégebbi fajtáját képviselheti (Bábony).

A tornyok, különösen a kőtornyok fasisakjainak főmotivuma, a kiugró konzolokon nyugvó, körülfutó védőfolyosó, a népies faépítészetbe, ha nem is művészeti emlékekről, de a nyugati erődítés-technikából került, amely már a XII. század¹⁶⁰ óta használta védelmi célokra a bástya- és toronyfalakon, többnyire zártan, míg a magyar emlékek tulnyomóan nyitottak, tornácosak. Alkalmazásuk feltehetőleg korán eljutott Magyarországra, ahol az állandó hadakozások amugy is szükségessé tették és a várépítkezések nyomán

¹⁶⁰ V. ö. Könyöki—Nagy op cit. 269—272. l.

gyorsan elterjedhetett.¹⁶¹ Azt kell hinnünk, hogy a templomtornyokra is elsősorban védelmi szempontok juttatták,¹⁶² hiszen egy-egy magas, messzirelátszó templomtorny, amely magas dombon, vagy hegyoldalban az egész vidék felett egyedül állott, — már pedig a falusi templomok nagyrészt így vannak elhelyezve, — veszély esetén kitűnő stratégiai pont volt, amelyet bizonyára igyekeztek a védelem céljaira kihasználni és megfelelően felszerelni. Ezt szolgálta a kőből rakott kerítésfal, a cinterem is, olykor ugyancsak tornácos tornyú bástyákkal. Csak későbbi időben lett az erkélyes torony ékesség és dísz, kezdetben komoly védelme volt a falu, sőt a környék lakosságának.

A tornácos torony egyik különleges változatán a sarkokra négy újabb, kisebb torony van illesztve. Ez a négyfiatorony jellemző és kedvelt motivuma az erdélyi, főleg a kalotaszegi és a Partium-béli magyar faépítészetnek, igen elterjedt a Kolozs, Bihar és Szatmár vármegyei románság körében, sőt a felsőtiszavidéki rutének is alkalmazták. Eredetének kérdése a magyarországi faépítészet sokszor vitatott témája igen régóta, a kutatás megindulásától napjainkig. Csaknem egyöntetű a felfogás, amely a négyfiatornyos toronytípusban nyugati hatást, a kőépítészet stílusának szembeszökő befolyását látja. Valóban ez a motívum érdekes sajátja a gótikus építészetnek és a XIV—XV. században Európa északi és nyugati felén sokféle változatban volt ismeretes.¹⁶³ A magyar és velük együtt a magyarországi fatornyok nem ezeket vették mintául, megvoltak azok közelebb is igen sok helyen,¹⁶⁴ de különösen a szász városi templomok kőtornyain. Szokás a négyfiatornyos, tornácos tornyok

¹⁶¹ L. o 40. jegyzetet. — Különösen fontos erre vonatkozólag a patai Alsáni kuria leírása 1431-ből, mely „castellum ligneum cum turri lignea“-t említ.

¹⁶² V. ö. a 66. jegyzetet.

¹⁶³ V. ö. Rados J.: A középkori templomtornyok formai kialakulása. Budapest, 1929.

¹⁶⁴ A négyfiatornyos torony típus elterjedéséről legjobban a XVI—XVII. századi metszetek tájékoztatnak. A következő példákat ismerjük: Kismarton 1618. (Tört. Képcs. 2266.); Csáktornya (T. K. 5349.); Zalaszentgrót 1665 (T. K. 2928.); Székesfehérvár 1601. (T. K. 4120.); Pozsony (T. K. 727.); Komárom (T. K. 533, 4167.); Visegrád (T. K. 6622.); Selmechánya (T. K. 4178.); Nógrád (T. K. 4175J); Kassa 1617 (T. K. 2081.); Hatvan az Ortelius-féle munkából (T. K. leltári szám nélkül); Szolnok (T. K. 4263); Várda (T. K. 3743.); Gyula (T. K. 4220.); Nagyvárad 1618 (T. K. 2293.); Kolozsvár 1617. (T. K. 1420.); Temesvár 1716. (T. K. 2434.). Négyfiatornyos tornyokat ábrázolnak egyes XVI. századi, felvidéki stallumok intarziás lapjai, pl. a bártfai kettős stallum a M. Nemz. Múzeumban. Ma is több négyfiatornyos torony van a Dúnántúl nyugati részében (Kismarton 1520, stb.), azonkívül a Csallóközben (Gutor stb.), de főként Erdélyben a szászok (Brassó Katalinkapu 1559., Nagyszeben, Beszterce, Medgyes, Nagydisznód stb.), később a magyarok körében is.

kialakítását a szász, általában a német művészetnek tulajdonítani, hivatkozással a templomvárakra. Mint látni fogjuk, alaptalanul.

A négyfiatornyos, tornácos toronysisak tulajdonképpen két lényeges és feltűnő alkotóelemből van összetéve, az egyik a tornácos sisak, a másik a négyfiatorony. Az egyik, mint előbb láttuk, az erődítési technika sajátja és abból származott. Mint ilyen védelmi eszköz gyakran szerepel a szász templomkastélyokban. Bizonyos azonban, hogy a magyarok is ismerték és felhasználták a védőfolyosót és a tornácos toronysisakot a saját váraikban az ország egész területén, amint a metszetek, leírások és későbbi példák igazolják.

Másik motívum a sarkokra helyezett négy kis torony. Erdélyben a szász templomok tornyairól (Nagydisznód. 48. kép) ismeretes, és ezek hatására az egyéb városi templomtornyokon is általánosan elterjedt, (a gyulafehérvári székesegyház régi tornya,¹⁶⁵ továbbá a dési¹⁶⁶ és marosvásárhelyi ref. templomok tornyai.)

Látnivaló, hogy a két elem külön-külön előfordul ugyan a szász emlékeken, de együttesen soha. Van tornácos sisak és négy fiatorony, ellenben négyfiatornyos, tornácos sisakot náluk hiába keresünk. Előfordulhattak ezek az alkotóelemek a magyar emlékeken is, a kor szélében elterjedt stílusáramlatának következményeképpen, ha talán nem teljesen függetlenül az előbbieik hatásától. A két elem összeforrasztása azonban feltétlenül a magyar faépítészet műve volt, amelynek jellemző és kedves motívuma vált belőle új formájában. A nép fantáziáját különösen megragadta ez a típus, Jézus és a négy evangélista jelképének magyarázta és szívesen ragaszkodott hozzájuk.

A négyfiatornyos, tornácos fatoronysisak tehát két alkotóelemből, a védőfolyosós, illetőleg a tornácos sisak és a négyfiatorony motívumából összeforrasztva, az erdélyi magyarság körében alakult ki, főterülete Kalotaszeg és innen terjedt tovább a Partium felé. A kialakulás valószínűleg úgy történhetett, hogy eleinte a tornácos sisaktípust alkalmazták, idővel aztán az újonnan készültekre a négyfiatornyos, városi kőtorony mintája nyomán négy kis fiókot helyeztek. A kis tornyok szögletesek vagy kerek. Jelenlétüket főleg a kalotaszegi és a tiszántúli faépítészet hangsúlyozza. A magasra nyúló kisebb-nagyobb tornyok, hegyükön gombos és csillagos vitorlával,¹⁶⁷ melyek

¹⁶⁵ Az erdélyi káptalan Mihály szebeni építő mesterrel 1545-ben szerződik, hogy a gyulafehérvári székesegyház tornyának fedelét úgy készítse meg, amint a besztercei torony van építve. (Tört. Tér. XIV. 1891. 128. l.)

¹⁶⁶ 1643-ban építette Ács János (Kádár J.: Szolnok-Doboka vármegye monográfiája. III. Dész. 1906. 115, 163. l.).

¹⁶⁷ Gombos vitorlákat tettek bástyákra, csűrökre is stb. Pl.: 1597. bastia feoliben valo vitorlia, gombos vitorlia sendelj fwliben valo. (Oklevélszótár 1097. hasáb.)

mint kicsiny zászlók lengenek, együttesen mozgalmas, olykor vidám, derűs benyomást keltenek.^{167a} Később a XIX. századi építkezéseknél igen népszerűek lettek a kőből rakott, zsindegyel vagy bádoggal fedett négyfiatornyos tornyok. Főleg Biharban és a Marosszéken találjuk számos példáját.¹⁶⁸

Legrégibb ismert emlék, amelyen már látható ez az egyesítés, Erdélyben a mezőcsávási fatornyó 1570-ből, a Partiumban az elpusztult nagybányai fatornysisak 1619-ből már árkados tornáccal (Kaszai Farkas Péter műve).

A szászság később sem használta soha és egyáltalán nem vette át a kialakítása után sem. Szász emléken ez a toronytípus egyáltalán nem szerepel. Átvette és kedvelte a román faépítéssel, de csak azokon a területeken, ahol a magyar faépítéssel is használta (Kalotaszeg és kulturális nyulványai), továbbá itt-ott a rutének, szintén a magyar településekkel, a Partiummal szomszédos területeken (Szeklence c. 1751.). Legrégibb ilyenemű román emlék a felsőföldi román fatemplom 1727-ből.¹⁶⁹

A gótikus építészet korában tűnnek fel Európaszerte a magas, hegyes formájú, különféle kúp- vagy gúlaalakú toronytetők.¹⁷⁰ Felépítésük kitűnően megfelelt a faépítészetnek már az anyagban adott lehetőségeinek és gyorsan elterjedtek a népies ácsmivességben, amely ezeket teljességgel átalakította a maga felfogása szerint. A magyar fatornyok rendkívül változatos, hatalmas erejű vagy lendületesen könnyed fedélsisakjait egy világ választja el a nyugati, középkori építészet toronytetőitől és csak az alapformák (kúp, gúla, négyszög, nyolcszög, mint elemek és azok egymással való összetételei) árulják el halványan a közösséget az egykori mintaképpel.

Egy új, szintén nagyon népszerűvé vált motivummal gazdagította a faépítészet formakincsét a renaissance és ez az árkád, amely például a Felvidék újabb magyar fatornyainak jellegét egészé-

^{167a} Arany János, aki a költői leírásaiban mindig a való jelenségekhez ragaszkodott, ilyenfajta emlékek hatása alatt írhatta le a hun fejedelem faművű sátorpalotáját: „Tündér palotának bizonyára hinnéd. Melyet a fűvő szél tovalehel in-inét; Mintha csak a földből kelne egy-egy ága. Tornyosan áll s cifrán: a pusztá virága.“ (Buda halála I. ének. 5. versszak.)

¹⁶⁸ Bihar vármegyében Fugyi, Nagyrábé, Ottomány, Pocsaj, Vértes stb., a Maros vidékén Berekeresztur, Csikfalva, Fintaháza, Lőrincfalva, Makkfalva, Nagyernye, Nyárádszentmárton stb. tornyai, utóbbiak talán a marosvásárhelyi vártemplomot vették mintaképül. Előfordul még Szolnok-Doboka megyében Széken, ahol eredetileg fából volt, és Csíkrákoson.

¹⁶⁹ Mesterei „az egyik Petru, Brudul Gregornak fia, Kendermáli, a másik Nyikuláj Egreyből.“ (Néprajzi Értesítő XIV. 1913. 16 l.)

¹⁷⁰ V. ö. Rados op. cit.

ben meghatározta. Nemcsak teljes alakjában, de néha külön elemeiben (pillérek, balusteroszlopok) is feltűnik a fatornyok felső és alsó tornácain. Legjellemzőbb sajátja egész XVI—XVII., sőt helyenként még XVIII. századi építészetünknek, amely a főúri kastélyoktól a falusi házakig mindenütt előfordult és otthonos az egyházi építkezésben is. Természetes, hogy szerepet kapott a faépítészetben is, főleg a tornácos sisakok kialakításában, hiszen mindenfelé volt hozzá mintakép elég. Felvidéken a torony-, Erdélyben inkább a kastély- és kúriaépítkezés adhatott hozzá ösztönöket. Ismereteink szerint a várépítészetben nem fordul elő az árkados, fából faragott tornác, csak a balusteroszlopos, azaz orsós folyosó. Úgy látszik, az árkados toronytípus is az egyházi faépítkezésben alakult ki, éppen úgy, mint a négyfiatornyos, tornácos sisak.

A történeti stílusok közül még a barokk volt az utolsó, amelyiktől a népies faépítészet átvett elemeket és formákat. A gömb- és hagymaalakú tetőformák sokfelé elterjedtek. A Felvidéken az előző korstílus maradványaival, az árkádokkal társulva lettek népszerűekké.

Ha már most azt a kérdést vetjük fel, hogy időben pontosabban megjelölve mikor történhetett ezeknek az egyes motívumoknak az átvétele, az új elemeknek a régebbivel való egymásbaolvadása, úgy arra igen nehéz határozott választ adni. Az emlékeknek nincsen időrendben ellenőrizhető fejlődése, tehát a stíláriis összehasonlításra is hiányzik a kellő, szilárd alap. Adat- és műemlékismertünk jóformán csak az utolsó két századra (XVII—XVIII.) terjeszkedik ki bővebben, ami ezeket megelőzően létezett, az számunkra ismeretlen. Csak tapogatózva következtethetünk mind a régebbi, mind az újabb korszakokat illetően, ha egy hozzávetőleges, valamennyire is megnyugtató időrendi összeállítást akarunk elérni.

Némileg megkönnyíti ezt a munkát a történeti stílusokkal való kapcsolatok kiderítése. Ezek a hatások, felszívódásuk és átalakításuk többé kevésbé mégis csak időhöz kötött folyamat, amelynek időpontját nagyjából maga a történeti stílus határozza meg.

Bizonyosra kell vennünk tehát, hogy az egyes történeti stílusoknak a faépítészetre tett hatása nagymérvű magyarországi elterjedésük után vagy esetleg azzal közel párhuzamosan, megindult. A nagy művészetben már egyszer kifermált, kész megoldások átvételéről lévén szó, nem pedig új művészi gondolatok csirájukból való kifejlesztéséről, az első emlékek a mai, általunk ismertektől lényegileg nem sokban különbözhetnek. Más lehetett azonban még annak a megoldásnak a foka, amelyik a kőépítészet formáit új anyagba, a fába szellemileg és technikailag átfogalmazta. Valószínűleg nagyobb, központibb helyeken keletkeztek az első ilyen meg-

oldások, amelyek történeti stílusok hatását, elemeit dolgozták fel és ezek példaadása nyomán terjedt a vidéken faluról-falura, és így formálódott, csiszolódott, alakult tovább, míg végül mindenütt hozzáidomult és átalakult a helyi felfogás szerint. Hosszabb időt vehetett igénybe az a folyamat, amelyben az új hatások és elemek összeolvadtak a régivel és új változatok alakultak ki belőlük.

Az első századokban valószínűleg a román stílus befolyása érvényesült a fatemplomok alaprajzi elrendezésében, amely egyenes vagy olykor félkörívű szentély-lezáródású lehetett. A XIV. században, a gótika terjedésének kezdő idejében léphetett fel a sokszögű szentélyvégződés, a kúp- és gúlaalakú sisakok is ekkor már szokásban lehettek. A négyfiatorony, a kőépítészetben is, nálunk legkorábban a XV. század végén jelentkezik, a tornácos sisakkal való egyesítése a késő gótika idejében, körülbelül a XVI. század folyamán történhetett, amikor a fokozódó várépítéssel kapcsolatban a tornácos sisakok már régen divatosak voltak. Az árkád motívuma a XVI. század végét megelőzőleg alig tűnhetett fel, míg a barokk művészet hatása a XVII—XVIII. századra esik. Az ismert adatok is megerősítik ezt az összeállítást, amely ilyenformán nagyjából párhuzamos a történeti stílusok fejlődésével és uralmával.

Csak logikai következtetések, nem pedig fejlődéstörténeti tanulságok vezetnek ahhoz a megállapításhoz, hogy az olyan emlékek, amelyek történeti stílusoktól függetlenek, amelyek ezek hatásának nyomait nem viselik, alkotó elemeik sem, azok régebbi típust képviselnek, mint amelyeket a nyugati történeti stílusok több-kevesebb módon befolyásoltak.

A történeti stílusok közül a gótika nyomta rá bélyegét leginkább faépítészetünkre, illetőleg ez volt, amelyiknek a szelleme legközelebb állt a magyar faépítészet törekvéseihez. Mert bármennyire is kimutathatók egyes elemek (négyfiatorony, a sisakok kúp- és gúlaalakú alakítása, tornácos sisak stb.) nyugati származása a gótikus kőépítészetből, az emlékek, amelyeken előfordulnak, lelkileg a gótikával egészen ellentétesek, a gótikus elemek az alkotásoknak nem adják a lényegét, azok már szinte a felismerhetetlenségig felszívódtak az átvevő faépítészetbe, az magáévá tette, magához hasonlóvá változtatta őket. Nem annyira a formai hatás, az egyes átvett elemek játszanak szerepet, hanem azok feldolgozási módja. A magyar faépítészet olyan sajátosan egyéni és nagyszerű emlékeit, mint Mezőcsávás, Magyarsáros, Krasznarécse, hiába próbálunk a gótika stílusfogalmával megközelíteni, nem töltik meg azt a szellemi és formai keretet, amelyet ezzel a szóval jelölünk. Ha megjelenésük fel is idézi ennek a stílusnak a gondolatát, az nem stílusrokonság kö-

vetkezménye, hanem egyes motivumok okozta felszínes hasonlóság. Ebben szerepük van az egyes gótikus eredetű, dekoratív jelentőségű elemeknek. De nem ez a lényeges, hanem sokkal inkább a magyar faépítészet egyéni törekvései, formaakarata, amely a gótika ösztönzésére, annak elemeinek felhasználásával olyan alkotásokat hozott létre, amelyekben önönmagából van a legtöbb. Azt mondhatnánk, hogy a gótika szellemének érintése csak kiérlelte, kifejlesztette a magyar faépítészetből azokat a művészi törekvéseket, amelyeknek feltételei már a hatást megelőzőleg megvoltak, meg kellett lenniük, mert nem jöhettek volna létre ilyen kiegyensúlyozott alkotások, ha csak motivumok külsőleges átvételéről lett volna szó. A magyar faépítészet átvette az egyes formákat, mert megfelelt a saját törekvéseinek, amelyeknek kifejezést éppen az új motivumok segítségével adott.

Azonban számos olyan emléket, fatornyot ismerünk, amely felépítésében, elemeiben a történeti stílusoktól — a gótikát megelőzőektől is — független, azokkal semmi kapcsolatban nincs, sőt hasonlóság sincs közöttük. Ezek mindenesetre a történeti stílusok hatása nélkül és azokat jóval megelőzőleg már kialakulhattak és létezhetek. Az ilyenek (pl. Erdélyben, Vista, Kálnok, Nyárádszentimre) egészen egyszerű elemekből állnak, de fejlett technikájuk és kizárólag a fatechnika által adott lehetőségeket használják ki (alacsony sisak, gerendakötésekből alakított tornác és nyak, ugyanilyen lábázat). Mindezek a motivumok feltűnhettek már igen régen, a nagy művészetektől önállóan, kizárólag a faépítésmódból kiindulva. A nagy művészetekben, azok korábbi stílusában mintaképüket nem találjuk meg, valamint azoknak a lefelé szélesedő, olykor valósággal sátoralakban szétterülő köpenyeknek előzményeit sem, amelyek annyira jellemzőek a régebbi típusú tornyokra. Ilyen erősen kihajló, sőt pagodaszerűen meggömbülő vonalak néha tetősisakokon is feltűnnek (krasznahorváti faharangláb, mikházai kapu 1673-ból a Néprajzi Múzeumban), a fatornyok testének meg valósággal sátoralakot adnak.

Ezzel szemben a nagy művészetektől erősebben befolyásolt területeken, mint a Felvidéken, a fatornyok lent merőleges falrészekkel, egyenesen záródnak, közelebbállnak a kőtornyok megjelenéséhez. A történeti stílusoktól független, régebbi típusúak főleg a keleti Erdélyben találhatóak, alakjuk szinte csak egyetlen kiszélesedő, sátoralakú sisak, amelyet a harang magasságában tornác szakít meg. A nyugati Erdély és a Tiszántúl fatornyai viszont a régi sátorszerű típus és a történeti stílusokból átvett motivumok egybeforrásából alakultak ki.

Természetesen még a sajátos, önálló jellegű emlékek sem von-

hatták ki magukat teljesen a különböző korok szellemiségének hatása alól. Ha felépítésük független is a történeti stilusoktól, de arányaikban, kidolgozásukban, formakezelésükben valamennyire mégis magukon viselik, ha nem is a kor stilusának, de irányító szellemi levegőjének nyomát, azét a korét, amelyben keletkeztek. Ezt a mozzanatot az egyes kisebb területi egységek, a környezet egyéni sajátosságai befolyásolták.

A faépítészet első kinyomozható fénykorát — a második fejezetben előadott okoknál fogva — a XIV—XV. századra tehetjük, a második, amely már emlékekben is kézzelfoghatóvá válik számunkra, a XVII—XVIII. században folyt le. A XIX. században már beállt a hanyatlás.

Az egyes formák, a felépítés eredetének problémájához képest sokkal kisebb fontosságot kell tulajdonítanunk a technikai kérdéseknek. A technika önmagában még nem határozza meg semmilyen természetű műalkotás jellegét sem, legfeljebb valamiképpen módosítja azt. Építésmód, egyes technikai fogások — bármennyire is eltérő legyen vidékenként — még nem elsőrendű jellemzői egy-egy terület művészetének. Legkevésbé lehet ezeket egy-egy faj kizárólagos szellemi sajátjának tekinteni, vagy feltalálásukat egy-egy nép, nemzet érdemének tulajdonítani. A technika a népek érintkezése folytán legjobban terjed, legkönnyebben elsajátítható és legelsősorban lehet szükséges több népeknek egyszerre, hasonló körülmények között, lévén a munka alapja, a kiindulhatás feltétele. Persze az általános alapelveken túl aztán minden egyes faj és nép találhat magának újabb sajátos fogásokat, amelyek további javítást, vagy változtatást jelentenek az eredeti sémán és az ő területükön belül jellemzőek lehetnek, de nem kizárólagosak.

A földrajzi és egyéb gyakorlati körülmények és adottságok is nagyban hozzájárulnak egy-egy technika kialakulásához, hasonló körülmények között hasonló módon.

Éppen ezért a magyar faépítészet szempontjából nincs döntő jelentősége annak a kérdésnek, hogy melyik szomszédos néptől, honnan vettük át a különféle faépítési módok és egyáltalán a magasabb faépítés ismeretét, amelyet először nyilván házépítésre használtak. Ha a technikát esetleg átvettük is, az építmény külső megjelenésének jellegét nem, azt magunk alakítottuk ki és ez a döntő és lényeges. Különböznünk tudjuk, hogy a honfoglaló magyarság¹⁷¹ szókincse magában foglalta egy teljes ház összes részeinek megjelölésére szükséges és elegendő szókészletet, amiből nyilván követke-

¹⁷¹ A honfoglaló magyarság építkezésére vonatkozólag v. ö. Bátky op. cit. 142, 227—228. l.

zik, hogy azt el is tudták készíteni. Kézenfekvő, hogy erdős, hegyes vidékeken ehhez fát használtak építőanyagul, mint legkönnyebben hozzáférhető és legtermészetesebbet, sőt fát kellett használniok, mert egyéb nem volt. A helyzet és a körülmények aztán szükségszerűen rávezethette, sőt rákényszeríthette őket a faépítés módjára.

Hogy a szlávok, germánok stb. népek szintén fából építik házaikat vagy templomaikat és esetleg éppen olyan módon, olyan technikával, mint a magyarok, az csak azt bizonyítja, hogy hasonló körülmények vezették erre őket is.

Támogatja ezt az elgondolást az is, hogy a faépítéssel foglalkozó ember neve, az ács nyelvünkben igen régi, tehát a honfoglalást megelőző származású. A faépítésre vonatkozó jelenlegi szavaink nagyrésze ugyan szláv eredetű, de vannak ugyanazon fogalmak megjelölésére magyarok is, régebben pedig még több lehetett. Szavak aránylag könnyen terjednek, az egyik nép könnyen átveszi a másiktól, amint azt napjainkban is megfigyelhetjük. Ebből nem okvetlenül következik, hogy a fogalom, amelyet az illető szó jelöl, az átvétel előtt teljesen ismeretlen lett volna. Ezek már amúgyis a faépítés egyes fajtáira, nem pedig a faépítés fogalmára vonatkoznak. Egyébként, míg a magyarság idáig ért, körülbelül egész Ázsia és Kelet-Európa területét megjárt népelemekből ötvöződött össze. Ezeknek vándorútjuk közben okvetlenül látniok kellett már faépítkezést, faépítészeti emlékeket és ennek legalább az emléke feléledhetett bennük, amikor új hazájukban hasonló feladatok elé és hasonló körülmények közé kerültek.

A magyar építkezés körében főként a boronafalas és a sövényfalú építési módok voltak elterjedve. Az előbbi egyes, erdőben gazdag vidékeken most is egyedüli építőtechnikája a falúnak. Különösen Erdélyben, Csíkszékben építenek rendkívül fejlett boronatechnikával.

Helyenként ennek az építésmódnak eltérő válfaja található, amely nagy, széles, vízszintesen elhelyezett vastag deszkákból áll, amelyek a sarkokon sasokba vannak eresztve (a mezőkölpényi kuria csúrje). Ilyenféle a csébi templom építésmódja is, de ezen a vízszintesen elhelyezett széles, ácsolt deszkák egymásba vannak illesztve, a boronaeépítéshez még közelebb áll. Alighanem ilyen móddal készülhetnek mindazok a többi templomok, amelyeket „deszkából épült templom“-nak neveznek az adatok.

Fatemplomaink legnagyobb része, legalább is a még létezők, paticsfalú, sövénytemplom,¹⁷² vagyis a gerendákból készült alapvá-

¹⁷² Egyes vidékeken, ahol a nád régóta a legolcsóbb, általános építőanyag, ezt is felhasználták templomépítésre, így pl. az Alföldön (Győrffy I.: A Nagykun-

zat vékonyabb ágakból karókból készült sövényvel kitöltik, illetve befonják, sárral betapasztják és bemeszelik. Egyik fajtája az u. n. talpas templom, amelynek alapját fatalpak, vagyis nagyobb gerendák alkotják. Később esetleg a közöket sövény helyett téglával rakják ki. Ez az eljárás valamennyire emlékeztetne a Fachwerkbau technikájára, de attól lényegesen eltérő. A Fachwerkbau-nál az épület külsején mindig érvényre jutnak a fa-alapváz szerkezete és formái, amelyek a technika és a felépítés tulajdonképeni jellegét megadják, a magyar sövényépítésnél a faváz láthatatlan, a bemeszelt külső burok takarja és az építésmód lényeges részét a keretváz nem egyedül alkotja külön, hanem csak a ráfont sövényvel együtt.

Boronatemplomokról is tesznek említést adataink, bár ritkábban. Régebben ilyeneknek többnek kellett lenni, mint amennyiről ma tudunk. Bizonyos, hogy kezdetben a templomokat is nagyrészt így építették, vagyis úgy, amint egyes vidékeken még most is a házakat. Jellemző azonban, hogy a magyarság még a boronaépületeket is bevakolja, bemeszeli, csak a gazdasági épületek maradnak az eredeti nyers mivoltukban.

A sövényfonás újabban mindig az erdők pusztulásával lép előtérbe, mikor a fa kevés lesz és drága.¹⁷³

Rendkívül fejlett, favázás technikával készült a fatornyok és a magas templomfedelek építése. Anyaguk tulnyomóan tölgy- vagy cserfa, amely a legalkalmasabb építőfát szolgáltatja. A nagyobb méretű fatornyok felépítése¹⁷⁴ egy középponti gerenda, a császárfá köré rendeződik el, amely a talptól a tető csúcsáig ér, ehhez csatlakoznak különféle kötésekkel a többi függőleges gerendák, amelyeket ismét vízszintes gerendák kapcsolnak egymáshoz. Belső konstrukciójuk épügy, mint a magas sátorfedeleké, bámulatos logikájú és meglepően művészi hatású, a szerkezet tiszta szépségét és következetességét mutatja. Ebből a szempontból hasonlóan érdekesek a négyszög alakú alaprajzok. A kisebb, egyszerűbb felépítésű tornyoknál császárfá nincsen, csak négy lábon állanak. A gerendák összeillesztése különféle lapolásokkal és eredetileg tisztán faszegekkel történt. A vaskapcsokat és szegeket csak újabb időkben használják a megerősí-

ság és környékének népies építkezése. — Néprajzi Értesítő. IX, 1908. 157—158. l.) és Hevesmegyében (Földvár, Törökszentmiklós stb. — Szederkényi op. cit. IV. 195. l.). — V. ö. továbbá a Jegyzékben az egyes dunántuli és alföldi megyék adatait. — A nád szó először 1282-ben fordul elő Nadmezeu határnévként. (Oklevélszótár 675. hasáb.)

¹⁷³ A házépítési technikákra vonatkozólag v. ö. Bátky op. cit. 151—170. l.

¹⁷⁴ V. ö. Szinte G.: Kolozsmegyei fatemplomok c. művét. (Néprajzi Értesítő. XIV. 1913. 1—31. l.), amelyben a tárgyalt faemlékek technikai felépítésével is részletesen foglalkozik. Ugyanott közli több fatornyó alaprajzát.

téshez. Szokták a fatemplomokat és fatornyokat nagyobb kövekből álló fundamentumra építeni.

Jellemző a magyar fatornyok elhelyezésére, hogy azok többnyire a templomtól különálló haranglábak, amelyeket a templom kapuja elé, vagy attól egy kissé távolabb, esetleg a cinterem bejáratánál állítanak fel, néha külön bent a faluban. Mint a természetből kinőtt, attól elválaszthatatlan emlékek valóban csak növényi környezetben érvényesülnek igazán, a cintermek gypeszönyegén, lombos fáik között, amelyek zöldelő keretéből a sötétebb tónusú zsindegyfedelek szürkésfeketén csillannak elő.

A templomtestre, akár fából, akár kőből legyen is az, helyezett deszkatornyok csaknem mind egészen egyszerűek, annál díszesebbek a kőtornyok fasisakjai, tulajdonképpen magas kőtalapzatra helyezett fatornyok. A kőtorony belsejébe lenyúló szerkezetük is a haranglábakéhoz hasonló.

A tornyokat, fedeleket csipkés zsindegyfedél burkolja ruhába, amelyet néha vörösre vagy zöldre festettek, hogy a nedvességtől jobban megvédjék. Későbbi emlékeken a torony törzse esetleg deszkával van borítva zsindegy helyett, a torony alját is szokták deszkával bekeríteni és rá ajtót tesznek. Ujabban, sajnos — részben a tűzveszélyesség, meg a költségesebb fenntartás miatt — egyre gyakoribb, hogy a zsindegyezést nem újítják meg, hanem bádoggal, palával borítják a tetőket. Ilyenkor eredeti alakjuk legalább még megmarad.

A szálfákat az erdőn faragták ki és onnan szállították a faluba, ahol összeállították. Ehhez a művelethez tájékozásul ácsjegyekkel jelölték meg az összetartozó gerendákat. Többnyire geometrikus alakúak (vonalak, körök, szögletek). Előfordulnak Magyarvalkon, Magyarsülyén, Sepsiszentgyörgyön,¹⁷⁵ Vistán. Faragással, építéssel foglalkozó falvakból¹⁷⁶ gyakran készen, darabokra szedve szállították a templomokat és tornyokat, főleg vízi úton. A faépületek különben is szállíthatók, gyakran előfordult, hogy egy-egy falu

¹⁷⁵ A régi vármegyeház lobontott tetőzetének és a vártemplom 1802-i földrengés után megújított fedelének ácsjegyei közölve Sebestyén Gy.: Rovás és rovásírás. (Budapest, 1909. 39, 81. ábra. — Magyar Néprajzi Könyvtár II.).

¹⁷⁶ Például a beregmezei Vámosatya község volt ilyen faépítéssel foglalkozó központ, ahol több fatorony és fatemplom készült (v. ö. A magyarság néprajza. II. Budapest, s. a. [1934.] 352. l.) Erdős vidékeken egész falvak foglalkoznak általában a faragással és élnek a faiparból régi idők óta napjainkig (v. ö. Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vármegye. Budapest, 1901. 235. l.; Takáts: Régi faragómestereink. — Rajzok a török világból III. 234—237. l.)

eladta vagy elajándékozta fatemplomát vagy tornyát, mikor ujat épített és a régit messze vidékre elköltöztették.^{176a}

A faépítés valószínűleg kezdettől fogva a nép körében élt, a fatemplomokat és tornyokat a nép maga készítette. Mestereik egyszerű falusi emberek voltak, akik műveikben az őseiktől megőrzött hagyományokhoz ragaszkodtak és csak olykor befolyásolta őket a magasabb kultúra hatása, amelyet rendszeren egybeforrasztottak a régi formákkal. Ácsok és molnárok kezében volt régen az építés teljesen.¹⁷⁷ Az ismeretessé vált mesternevek szerint pedig kétségtelesenül magyarok voltak. Mesterségük még ma sem halt ki egészen, mert egyszerűbb, kezdetlegesebb haranglábakat napjainkig készítenek.

A természet lelkével összeforrt magyarság előtt a faragó mesterség, amely fával, tehát élő anyaggal dolgozik, igen nagy becsben állt. Egy XVII. századi erdélyi költemény csak a szántást, a földművelést tartja az ácsságnál különbnek. „Sok szép miveket az farago rendnek, nézd elméjeket az Ács embereknek, tsudáld erejét az Malom mesternek, mert Isten után parantsol az víznek. ... Nagy tisztességben tartom az faragást, ez eleiben tészem tsak az szántást, az szántás után bizony nem lelek mást, ki meg haladná haszonnal az Ácslást“.¹⁷⁸

Hasonló szép magyarsággal szólnak a faemlékekre vonatkozó egykorú, írott források (összeírások, egyházi jegyzőkönyvek stb.), melyeknek kedves szövegei különösen az egyes építési módoknak, építő anyagoknak, szerkezeti elemeknek a régi magyar nyelvben használatos elnevezéseiről adnak értékes tájékoztatást.

^{176a} A faemlékek elszállítására vonatkozólag számos egykorú adat található a Jegyzékben. A faépületek költöztetését a legszemléletesebben Arany János írja le, aki ilyesmit feltétlenül látott. „...egész tábor Buda szaván pezsdül, Utra hogy a várost vigye mindenestül, Kapcsait ereszti, oldja eresztékit: ... Szedi szélyel, csuklón, ki mestere ennek. Emeli köpczös váll sulyát szelemennek; Oszlopa dől rendre; czölöpjeil ássák; ... Lábat alá mingyár', kötnek erős tengelyt, Irdatlan kereket, guruló nagy hengert, Gulya ökör húzza;...“ (Buda halála XI. ének 104—106. versszak.)

¹⁷⁷ V. ö. Takáts S.: Régi faragómestereink (Rajzok a török világból. III. Budapest, 1917. 232—246. l.); Takáts S.: A magyar faragó molnárok (u. o. II. Budapest. 1915. 422—463. l.). Balog Mihály gr. Teleki Ádámmal intézett levelében (1755) írja, hogy „a somkúti molnár még Szárnyon van. most is sendelyeznek.“ (Erdélyi Múzeum, gr. Teleki László (gyömrői) ltára. Missilis. — Kelemen Lajos közlése.)

¹⁷⁸ Szentmártoni Bodó János: Az Sonak Ditsiretiről Valo Magyar Rythmusok. — Ez mellé adatott Az Áts Mesterek ditsireti is. Lőcsén, 1647. (Az malom es acs mestersegnek Ditsiretiről valo Enek. „Az ezer hatszáz és az negyven négyben, szent Jakab hava második hetében, egy Malom mester Colosvár-megyében, erre kért engem, s úgy attam kezében.“) Bodó János torockószentgyörgyi, majd kolozsi unitárius pap volt. (Jakab op. cit. II. 632—633. l.)

A magyar faépítészet elterjedésének földrajzi határaitól, amely egykor a magyarság egész területét magában foglalta, és körülbelül annak etnikai elhelyezkedésével volt azonos, az faemlékek Jegyzék-e nyújt felvilágosítást. Régente központi fekvésű helyeken, nagy városokban is otthon voltak, máig létező emlékeik már csak a civilizációtól távolabbeső, eldugott, félreeső falvakban találhatóak.

*

Vizsgáljuk már most, hogy a tárgyalt alkotóelemek által és az ismertett technikák segítségével minő lelkiséget fejeztek ki, minő jelleget adtak a faemlékeknek az egyszerű faragóemberek. Mik azok a jellemvonások, amelyek valamennyiben közösek, tehát alkotóikra és a fajra is, amely azokat létrehozta, általánosan érvényesek.

Erre a célra kiválóan alkalmasak a fatornyok, amelyekben a magyar faépítészet különálló felfogása, igazi ereje megnyilatkozik. Fatemplomaink csak egyszerű, szerény építmények, amelyeknek a dísz már egy másik műfaj, a festett virágornamentika adta meg.

A legelső, ami valamennyi jellemző emléken feltűnik, az a struktív jelleg hangsúlyozása. Felépítésükkel hatnak elsősorban, amelynek folyamatos, világos körvonalai a szerkezetet érthetően tárják elénk. Lehetővé teszik ezt a finoman kiegyensúlyozott, harmonikus arányok és a kitűnő tömegelosztás. A szélességi és a magassági kiterjedés mindig egymásra vannak vonatkoztatva, egyik a másik rovására sohasem teng tul.

Ez magyarázza egyedülállóan érdekes, vonzó sajátosságukat, amit legjobban az antropomorph kifejezéssel illelhetnénk. Külön egyéniség mindegyikük, saját jellemvonásokkal, saját lelki tartalommal, egyéni megjelenéssel. Valósággal személyeknek hatnak, oly közvetlen és elhithető erejű az a mód, ahogyan a legegyszerűbb eszközökkel kifejezést adtak egy nép lelkiségének. Mennyi ötlet és szellem, mennyi humor és szeretetreméltóság, mennyi nyíltság és derű nyilvánul meg bennük, mindez az alkotó nép szellemének visszatükröző sajátóságaként.

Ha ennyire személyes, szinte emberi tulajdonságaik vannak, ha megjelenésük ennyire határozott jellegű, akkor természetesen következik, hogy földhözköttöttek, kapcsolódnak a környezetükkel, amellyel egylényegűek. Éppen abban mondanak ellent a gótikának, amelytől egyes motívumokat kölcsönvettek, hogy nem magasbaszókők, olykor rendkívül nagy méreteik ellenére sem. Akármilyen magas a torony, csak olyan magasságokig emelkedik, ameddig széles talapzata, alépítményének arányai ezt engedik, ameddig nem veszti el kapcsolatát a földdel, a való világgal. Az általános felfogás a fatornyokat mindig igen magasnak és égbenyulónak képzeleti,

gondolván, hogy az nagyjában gótikus építészet fából, tehát még a kőépítészetnél is merészebben szárnyalhat. Nagy tévedés. A magyar faépítészet alaposan rácsafol erre a hiedelemre, emlékei arányaikban, méreteikben egyaránt az emberi körülményekhez igazodnak. Minden magyar művészet igazi jellemvonása, az a bizonyos „vaskos és reális“ jelleg van meg bennük, a valóság szeretete, az ahhoz való ragaszkodás, annak összeforrasztása az ideális szellemiséggel. A transcendentális elem viszont mindig hiányzik.

A szerkezeti elemek hangsúlyozásának megfelelően a díszítés igen szűkszavú és tartózkodó, többnyire a tornác deszkacsiptkézetére, meg az árkádok, tornácoszlopok kifaragására szorítkozik.

Mindezek a tulajdonságok a magyar faépítészet alkotásait más népek faépítészetének emlékei között azonnal felismerhetővé teszik, azoktól élesen megkülönböztetik.¹⁷⁹ Elég összehasonlítani egy magyar fatornyot egy szász és román emlékkel, hogy lássuk az alapvető különbségeket, amelyek ezeket egymástól elválasztják. Pedig nagyjából körülbelül ugyanazokból az elemekből épül fel mindegyik, az eltérés tehát nemcsak formai, de ennél sokkal több és mélyrehatóbb, a lelkialkat különbözősége. A román faépítészetre éppen a transcendentális elem a jellemző, a tulfinomult, törékeny, valószínűtlenül magas arányok, a magassági kiterjedés túlzott hangsúlyozása, az égbefűrődő, vékony sisakformák,¹⁸⁰ amelyeket már nem tart vissza semmi, a maximumát jelentik annak a tulvilági jellegnek, amit a faépítészetből ki lehet hozni. Ezek valóban gótikus szelleműek, sokkal inkább, mint a magyar fatornyok, amelyek azokat befolyásolták. A szászok fatoronysisakjait viszont az alacsony, zömök formák, határozott védelmi jelleg, egyöntetűség jellemzi. A rutének pedig, ha átveszik a magyar vagy a román faépítészet egyes motívumait, azt valami fantasztikus keleti formába öltöztetik, úgyhogy a bizánci eredetű alapformákhoz lesz hasonló.

A fentebb részletezett sajátságok, a minden mástól való megkülönböztethetőség adják a magyar fatornyoknak azt az ősi jelleget, amely az esetleges, feltételezhető őstörténeti vonatkozásokon

¹⁷⁹ „A Magyarok már tekintetekre nevezve es ki esmerszenek másokról, mivel bátor menesek, rendes testi alkottatások, ostobaságot el nem áruló tekintetek magokra vonsszák az embert.“ — írja egy régi, XIX. sz. eleji kézirat (Szalonta járás leírása. — M. Nemzeti Múzeum, fol. Hung 994.). Ez a jellemzés a fatornyokra is ráillene.

¹⁸⁰ Általában igen jellemző az erdélyi román fatornyokra, hogy a magassági kiterjedést csak a sisakkal hangsúlyozzák, a tornyoknak törzsük nincsen, a sisak kiugró tornácos aléptímenye közvetlenül ráfekszik a tetőzetre. Szatmármegyében ellenben — valószínűleg rutén hatásra — magas toronytörzsek is előfordulnak.

túl, amelyek átváltozhattak és elmosódhattak, azt jelenti, ami időtlen és állandó, a formaakaratot.

Ezek a szellemi tényezők magyarázzák a magyar faépítészeti jelentőségét, kutatásuk fontosságát, és teszik szükségessé a nagyobb érdeklődést meg a fokozott védelmet, amelyet megérdemelnének, még mielőtt teljesen eltűnnek arról a földről, amelyen egykor kivirágoztak. Számos és érdekes történeti (mint egyház-, hely-, település-, művelődéstörténeti stb.) vonatkozásuktól eltekintve önmagukban jelentősek, mert a népművészet alkotásai és mint ilyenek, elsődleges kifejezései a faj lelkének, amelynek megismeréséhez egyben összehasonlíthatatlanul hiteles és őszinte forrásul szolgálnak.

Még növekedik ez irányú érdekességük, ha meggondoljuk, hogy a népművészet termékei, a nép hajlamainál fogva, általában inkább dekoratív jellegűek és főképen az ilyenfajta emlékei találtak eddig érdeklődésre (himzések, faragások, kerámia stb.). A fatornyok pedig a konstruktív művészet oly ritka törekvéseit és megoldásait képviselik a nép kultúrájában, talán ősrégi adottságok utolsó emlékeként. Ez a nép monumentális építészete és mint ilyen, — sajnos, — kevés méltánylásra talált épügy, mint az egyéb ilyen irányú megnyilatkozások, a különböző ház-, utca-, és falutípusok, települési formák, amelyek néprajzi fontosságukon kívül a bennük rejlő esztétikai, konstruktív és fajpsychologiai tényezők szempontjából is méltán felkelhetnek a kutatás figyelmét.

Mindezek a szempontok lehetnek többé vagy kevésbé tetszetősek és figyelemreméltóak, kinek-kinek az érdeklődése szerint. De ezek sorra eltörpülnek az abszolút művészi értékek mellett, amelyek a magyar fatornyokban kifejeződnek. A népművészetnek ezek az alkotásai oly kimagasló jelentőségűek, hogy — nyugodtan állíthatjuk — az már a nagy művészet színvonalára emelkedik. Mert ha a művészi értékelés alapjául külső forma és belső tartalom tökéletes viszonyát választjuk, akkor a magyar faépítészeti legjobb műveiben, a fatornyokban semmivel sem marad mögötte a külföldi művészetek reprezentáns építészeti emlékeinek. Bennük a magyarság önmagának, saját lelkének éppoly magasrendű kifejezését adta, mint faji psychének másik két nagyszerű megnyilatkozásában, költészetünkben és zenénkben.